

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1985 — Ч. 1(285)

Б. Рубчак: СОНЕТИ

І. Качуровський: МІЙ ПЕТРАРКА

**І. Фізер: ПРО ЗБІРКУ «КРИЛО ІКАРОВЕ»
БОГДАНА РУБЧАКА**

**Л. Винар: У 50-ЛІТТЯ СМЕРТИ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

І. Зслик: УКРАЇНЦІ В США

**МАЛКОМ МАГТЕРІДЖ І ГОЛОД В УКРАЇНІ
1932-1933 РОКІВ**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Сокіл

ТАКА ДОВГА НІЧ

Спогади старого собаки

1984, 90 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Цю майстерно змальовану розповідь, з погляду собаки, про долю собаки і про собачу долю його господаря в радянській дійсності рекомендуємо в однаковій мірі молодим і старшим читачам.

Ціна: 4.95 ам. дол.

Мойсей Фішбейн

ЗБІРКА БЕЗ НАЗВИ

Поезії — переклади. 1984, 112 стор. Обкладинка Надії Штендери.

Вступна стаття Юрія Шевельова.

Ціна: 4.95 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1985

Ч. 1(285)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JANUAR 1985
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Богдан Бойчук, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist
254 West 31 St., 8th floor
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13-15
8000 München 70

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 4 *Богдан Рубчак*: 3 нових сонетів.
6 *Ігор Качуровський*: Мій Петрарка.
13 *Іван Фізер*: Модерн у межах допустимих обмежень: кілька зауваг до збірки «Крило Ікарове» Богдана Рубчака.
17 *Левон Лайн*: Інтелігент. Екранізований роман (IV).

МИСТЕЦТВО

- 29 *Богдан Певний*: Селективним оком.
40 *Роман Савицький*: Всесвітня музика й український мелос.
52 *Ліда Палій*: Мистецтво книжкової обкладинки.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 56 *Любомир Винар*: Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934-1984) (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 71 *Ігор Зелик*: Українці в Сполучених Штатах Америки — між асиміляцією і традицією.
79 *Александр Беннісен*: Радянський іслам від часу окупації Афганістану.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 94 Малком Маггерідж і голод в Україні 1932-1933 років. *Провів Богдан Нагайло*.

ПОСМІШКА

- 105 *Демонодор Баюрський*: Висмоктане з мозку.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 108 Як сучасна радянська цензура покалічила оповідання Олени Пчілки «Товаришки». (*Петро Одарченко*)
111 ЛЬВОВСКИЙ ЦЕРКОВНЫЙ СОБОР. (*Іван Гвать*)
119 *Левко Лукасевич*: РОЗДУМИ НА СХИЛКУ ЖИТТЯ. (*ІванК-ий*)
124 *В. В. Фаценко*: У ГЛИБИНАХ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ. (*І. М.*)

126 Подяка

126 Просимо виправити

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 127 *К. Р.*: Ідеологічна боротьба триває.
128 *РМт*: Доповідь на світовому конгресі про сучасні проблеми української мови.

ЛІТЕРАТУРА

З НОВИХ СОНЕТІВ

Богдан Рубчак

ВЕЧІРНЯ МОЛИТВА

На човні через ніч перевези
мене, підпитий діду. Берег рання
чекатиме з посухою жадання
і з повинню коханої сльози.

Про острови солодкі не верзи
у стоголосих хащах засинання,
і не заманюй шалом догоряння,
і шквалом опівнічним не грози.

Я дам тобі за твій нечистий труд
цих кілька слів. Подякуеш неширо
і заховаєш у лахміття бруд.

Відпливши під вітрилом козошкірим
назад у ніч, над ними вчиниш суд,
і пустиш танцювати з чорним виром.

НАРЦИЗ

Він просить перед дзеркалом: Прости!
і знову — стрімголов до книгозбірні:
як в катакомбах черепи примірні,
лежать там сни, щоденники, листи.

Чужим життям береться він брести,
розкльовувати сторінки покірні,
визбирувати в них слова добірні —
прообразом своє життя спасти.

Богдан Рубчак — поет і літературний критик, автор п'яти збірок поезій, які зібрані в книзі *Крило Ікарове* (В-во "Сучасність", 1983). Автор викладає в Іллінойському університеті (Чікаго).

А як зневіжать образи невірні,
кімнати знову клечає комірні
своїми ж масками, — щоб знову їх нести
в нові міста і на чужі мости.

І знову входить в дзеркало несите,
прощення знову у ньому просити.

ДРАМАТУРГІЯ

Я пережив наш життєдайний гріх,
ту нашу гру, квітнево праосінню.
А ти приходиш і відходиш тінню,
неначе лицедії снів моїх.

Є в мене вже новий "Театр утіх"
в старім будинку, що відгонить тлінню,
та іноді молюсь тому камінню,
що з нього був збудований твій сміх.

Для інших будеш маскою сумною,
малою ролею, — або судьбою
обсудиш кожний спад їх, кожний зрив.

Мені ж ні ластівкою, ні совою
не станеш, а залишишся собою, —
такою, як тебе я сотворив.

МІЙ ПЕТРАРКА

Ігор Качуровський

1. Вступні думки

Не так давно я прочитав у радянському журналі, що Ренесанс і Відродження — це речі різні, і їх не слід плутати...

Відродження, що починається творчістю Петрарки, по-італійському зветься *rinascimento*, по-єспанському *renacimiento*, по-французькому *renaissance*.

У період франкоманії в Росії потрапила туди, а звідти й до нас, французька назва доби.

З Італії Відродження поволі розходилося Європою: в самій Італії початок його датується 14 ст., у Західній Європі — 15 ст., у Скандинавії та Далмації — 16 ст.

Існують також два фальшиві погляди на літературу середніх віків. Буцим то середньовічна література писана латиною, а Відродження пов'язане з появою національних літератур. Насправді було якраз навпаки: "стара" й "нова" Едда писані ісландською мовою, Ірландські саги, як каже сама назва — ірландською, *Беовульф* — англосакською, *Пісня про Роланда* та добра сотня поем феодального циклу — старофранцузькою, *Пісня про Гільдебрандта*, *Пісня про Нібелюнгів*, *Кудрун*, деяка кількість куртуазних поем, включно з *Парціфалем* та *Бідним Гайнріхом* — старонімецькими мовами, *Пісня про мого Сіда* — староеспанською, *Слово о полку Ігореві* — староруською, лірика трубадурів — провансальською, *Божественна комедія* — італійською, а обробки сюжету про Трістана й Ізольду, про лицарів Круглого столу, як і неосяжні розміром містерії писано різними національними мовами.

Ігор Качуровський (1918) — поет (*Над світлим джерелом*, 1948, *В далекій гавані*, 1956 та ін.), прозаїк і перекладач — живе і творить у Мюнхені. В Інституті літератури імені Михайла Ореста вийшла 1982 р. збірка перекладених ним поезій Франческо Петрарки — *Петрарка. Вибране*. З цієї нагоди в Українському вільному університеті відбувся вечір з доповіддю перекладача, двомовним читанням поезій Петрарки та бесідою перекладача з публікою. Матеріали з цього літературного вечора впорядковані тут у трьох підрозділах, при чому редакція включила до "Питань і відповідей" лише те, що стосувалося до характеристики Петрарки. Досить обширно обговорювана тема "Петрарка й Україна" не увійшла сюди, бо вимагала б окремого розгляду.

Латиною в середні віки писали переважно хроніки, а з чистої літератури лірику поетів Каролінгського відродження, *Карміна бурана*, *Видіння Тнугдала*, новелі Петруса Альфонсі, драми Грос-віти. І в цьому й полягає перший фальшивий погляд.

А другий фальшивий погляд полягає в тому, що Данте — "перший поет Нових часів", себто Відродження. Це діалектично-марксистське розуміння явищ: щоб піддобритися до італійців, Маркс і Енгельс у передмові до італійського видання *Комуністичного маніфесту* назвали Данте "першим поетом Нового часу". З дійсністю це не має нічого спільного. Данте — не перший поет Нових часів, а останній поет середньовіччя. Визначний російський медієвіст (мій професор) Борис Ярхо казав колись: "Звичайно говорять про морок середньовіччя та про світло Відродження. З таким самим правом можна говорити про світло середньовіччя та про морок Відродження".

Справді бо: саме середні віки були добою найвищого піднесення людського духу в галузі архітектури як мистецтва, бо якраз тоді виникли такі архітектурні стилі, як візантійський, романський та готичний. А "жахіття середньовічної інквізиції" — це просто звичайний анахронізм: хоч інквізицію й засновано 1229 р., себто наприкінці середніх віків, але діяти на повну силу вона почала щойно від доби королів-католиків — з кінця 15 ст.

Після цих вступних уваг можна говорити про Петрарчин внесок у світову культуру. Серед найголовніших заслуг Петрарки можна відмітити те, що він був перший, хто кинувся рятувати рештки античного письменства, і де б не був, куди б не потрапив, — скрізь вишукував і збирав старі манускрипти, і деякі з них збереглися саме завдяки Петрарці.

Петрарка — *перший філолог* Нових часів. В античну добу філологи були в Олександрії (Каллімах) та в Римі (Арістарх), у середні віки філологія виникла й розвинулася в Ісландії, але від Ісландії до Італії тоді не простягалася жадна нитка, отже Петрарка починав орати незайману цілину. Зокрема він перший порівнює варіанти знайденого тексту.

Петрарці першому спало на думку повернутися до клясичної, "ціцеронської" латини, якою писано літературні твори в першому столітті до Христа і в першому після Христа, коли був розквіт латиномовної культури. Він вивчає напам'ять зразки старої латинської поезії і сам творить цією мовою (крім прози, латиною він написав теж епічну поему "Африка").

Петрарці належить дуже важливе місце в історії Католицької Церкви: він невтомний борець за повернення до Риму папської Курії. На початку 13 ст. цю Курію перенесено до провінціального провансальського містечка Авіньйону, де папи збудували вели-

чезну фортецю, і звідки їм було досить далеко до Італії. Рим занепав, коли його покинули церковні ієрархи, а разом з ним занепадала і вся країна.

І тут ми зустрічаємося ще з однією історичною анекдотою з радянської дійсності: усі радянські автори, посилаючися на спрямований проти Авін'йону 136-ий сонет Петрарки, пишуть, що буцім то поет боровся проти "розтлінного Ватикану". Але тоді ще не існувало жадного Ватикану в сучасному розумінні. Петрарка був фактично одним із *творців* Ватикану.

Петрарка теж впровадив у світову поезію *культ сонета*. Сонет виник приблизно за сто років до Петрарки, але він був льокальним, суто італійським явищем. А оскільки Петрарка був першим поетом загальноєвропейського значення, поетом, який іще за життя здобув повсюдну славу, поетом, якого наслідували скрізь: в Італії, Іспанії, Франції, Англії, пізніше в інших країнах — сонет, разом із петраркізмом, тріумфально пройшов країнами Західної Європи як одна з його істотних ознак. Зі слов'ян першими підхопили сонет поети Дубровніку, в добу Далматського відродження.

До України сонет дійшов щойно в тридцятих роках минулого сторіччя, коли на нього звернули увагу одночасно галицькі й наддніпрянські романтики.

Розповідаючи про виникнення епічної поеми "Африка", польський біограф Петрарки Ян Парандовський каже: "Після звернення до музи ішла молитва до Христа — перше в літературі поєднання Олімпу й Голготи, заповідаючи гуманістичну манеру, яка тривала кілька сторіч". Я сказав би, що протягом тих сторіч європейська поезія то віддалялася від Петрарчиного зразка, то знову наближалася до нього. Віддаленням були барокко і романтизм, наближенням — клясицизм, французький парнасізм, російська поезія Срібного віку, український неоклясицизм. Але і в романтизмові можна знайти деякі петраркіянські первні.

У творчості Петрарки відбулася мистецька синтеза, поперше, середньовічних традицій провансальських трубадурів та Нового солодкого стилю із традиціями античної поезії; подруге, синтеза щойно згаданих передхристиянських античних форм із християнськими. Петрарка — *перший гуманіст*, перша людина Нової доби, яка все хоче дослідити сама, яка — наскільки мені відомо — вперше в історії європейської думки — висловлює сумніви в слушності незаперечного до того часу Арістотеля.

Петрарка віддає перевагу фактам, а не догмам. Головна різниця між Відродженням та середньовіччям не в економіці, не в політичній структурі суспільства, а в способі думання: на зміну догматичному думанню прийшло прагматичне. І з жадними со-

ціально-економічними, військово-технічними чи державно-політичними чинниками ця різниця не пов'язана.

Такий зв'язок учені намагалися встановити переогодом, узалежнюючи початок доби Відродження то від завоювання турками Константинополя і впливу хвилі грецьких утікачів, які уможливили західнім європейцям глибше пізнати елліністичний культурний комплекс, то від винаходу друкарської машини, яка допомогла розмножувати знання, то від подорожів Колюмба і започаткованої ним епохи великих відкриттів. Та насправді все це сталося понад сто років пізніше від появи гуманізму — невіддільного від поняття Відродження, — а ім'я першого гуманіста справедливо надано Петрарці.

2. Питання й відповіді

Питання: Що відомо про постать Лаври і як пов'язати Петрарчину любов до неї з тим, що він був духовною особою?

Відповідь: Так, Петрарка був духовною особою, що не перешкодило йому мати двох дітей. Син, на ймення Джованні, був безпутний і рано помер, дочка — Франческа, жила з батьком аж до його смерті. Зрештою, для Італії того часу це не була жадна негожість. Наприклад, маляр Філіппіно Ліппі був сином ченця й черниці...

Тепер про мадонну Лавру. Сумнів щодо її реальності вперше висловив Петрарчин приятель єпископ Колонна. Так само перший біограф Петрарки Джованні Боккаччо категорично заперечував існування цієї особи.

Щоправда зберігся портрет Лаври, мальований одним із Петрарчиних друзів, а сам поет лишив запис про день і місце першої зустрічі із згаданою пані — Страсна п'ятниця 6 квітня 1327 р. в церкві Св. Кляри в Авіньйоні, — але Страсна п'ятниця того року не припадала на 6 квітня, а церкви Св. Кляри немає в Авіньйоні. Портрет же її мальований не з натури.

Аналізуючи сонети першої частини "Канцоньєре", дійдемо до висновку, що вони присвячені різним особам. Щодо дев'яноста сонетів, написаних "на смерть мадонни Лаври", припускаю, що смерть котроїсь із героїнь ранніх сонетів справді глибоко зворушила поета і що всі ці поезії присвячено одній і тій самій особі.

Питання: Яка тематика Петрарчиних творів?

Відповідь: У Петрарчиній ліриці я додачу три струмені. Найвідоміший струмінь — це лірика особистих почуттів, любовна лірика. Другий струмінь — це політично-громадська лірика, зокрема сюди належить канцона "До Італії". Третій струмінь — це релігійна лірика.

Добірка перекладеного з Петрарки

XVI

Рушає часом батько сиво-білий
Із любого, ще предківського дому
І покидає рід осиротілий,
Де сум і ляк лишаються по ньому,

І несучи своє старече тіло,
Долаючи останніх днів судому,
В єдиній волі він знаходить силу
Перемагати зламаність і втому.

І досягає Риму, щоб узріти
Лице Того,* хто б мав його зустріти —
Так вірить він — у горніх кущах раю.

Так само, Пані, гірко-нешасливий,
В обличчі інших — ніби це можливо —
Омріяний ваш образ я шукаю.

LXII

Небесний Батьку! Після марних днів,
Після ночей, що в мареннях прожиті
Задля недуги у облуднім світі,
Із тим вогнем, що в серці пломенів, —

Яви бо ласку і ясної миті
До краших наверни мене чинів,
Щоб супостат і роги полонив,
Заплутавшись у свої власні сіті.

Вже скоро, Боже, одинадцять років,
Як у ярмо я трапив нещасливе,
Нещадне й найлютіше в цім житті.

Тож не карай моїх негідних кроків,
На іншу ціль спрямуй бажання хтине
І нагадай про муки на хресті.

* Хустка св. Вероніки.

ССХІХ

Надранній спів пташиний, повний жалю,
Удосвіта одзвонює долини,
Де дзюркіт від текучого кришталю
Наниз вузькими річищами рине.

Золотокоса, сніголиця краля,
Що любить без омани і підміни,
Мене збудила блиском свого балю,
Коли старому пестила сивини.*

Вітаю я Аврору й сонце з нею.
Вже й друге сонце — бачу я — встає,
Що був я ним засліплений — і є.

Два сонця прокидаються з зорею.
З них перше — зорі в небесах затьмить,
Та зникне в сяйві другого за мить.

ССХСІV

Колись жила висока й гарна пані
У мене в серці вбогім і низькім;
Привів на небо її крок останній,
А я не смертним став, а неживим; —

Відібрано в душі скарби кохані,
Розставсь Амор зі світочем своїм,
Зі співчуття розбити б камінь їм,
Та описать їх біль ніхто не в стані:

Хай плачуть усередині, в ушах
Хай ні в чиїх той плач не віддається, —
Мені ж зідхати тільки зостається.

Направду бо ми — лише тінь і прах,
Направду прагнення — сліпі й захланні,
Направду всі надії є оманні.

* Мітологема про кохання Аврори й Тітона.

ССС

Як заздрю я тобі, о земле хтива,
Що обіймаєш ту, яка мені
Давала відпочинок від борні, —
І рис її краса — твоя пожива.

Як заздрю небові, яке жадливо
Замкнуло і тримає в вишині
Дух, що покинув члени чарівні
І зрідка відкривається, мов диво.

Як заздрю душам, що для них відрядне,
Святе й солодке товариство є,
Якого завжди я шукав охоче.

І смерті заздрю я, твердій, нещадній,
Що, загасивши в ній життя моє,
Безмовно увійшла в прекрасні очі...

СССХІІ

Ні в яснім небі рух плянет над нами,
Ні в тихім морі смолені човни,
Ні збройні лицарі, що мчать полями,
Ні ліс, прудкої повний дичини,

Ні довгожданна свіжість новини,
Ні повість про закоханих без тями,
Ні край джерел, де зелень глушини,
З піснями на устах шляхетні дами, —

З того нічому серце вже не радо, —
Адже його забрала з цього світу
Та, що була очей моїх свічадо.

Так над життям тяжить журба моя,
Що кличу смерть, бо прагну ту узріти,
Що краще був не зрів ніколи б я.

МОДЕРН У МЕЖАХ ДОПУСТИМИХ ОБМЕЖЕНЬ: КІЛЬКА ЗАУВАГ ДО ЗБІРКИ «КРИЛО ІКАРОВЕ» БОГДАНА РУБЧАКА

Іван Фізер

Те, що тут сказано не претендує ні на узагальнення, ні на будь-яку аналітичну парафразу, ні на критичний підсумок поетичної творчості Рубчака, хоч *Крило Ікарове. Нові й вибрані поезії* або інакше, авторедагована антологія п'яти його збірок (*Марену топиту, Особиста Клію, Дівчина без країни, Промениста зрада, Камінний сад*) провокує таку реакцію. Натомість це тільки несистематизовані думки, почуття та асоціації, нав'язані його поезією. Треба визнати, що ця поезія заслуговувала б першої, радше, ніж тут пропонованої реакції. Її тридцятирічна настирливість, постійне зростання її реферативності, її метафорична вишуканість поза всяким сумнівом варті серйозного опису й аналізу. Хай ці кілька думок будуть і громадським визнанням його поетичного голосу і поштовхом до вагомішого його вивчення.

Який це голос, чи як сьогодні говориться, яке це "писання"? Подиву гідне в ньому те, що час не міняє його синтактичної константи. Він поширив його лексичний вимір, збагатив його тематичність, поглибив його музичний тембр, але не заторкнув його основної структури. До такої синтактичної відваги, яку, наприклад, мав Каммінґз [(im)c-a-t(mo) b, i, l:e], впродовж 30 років, Рубчак не дійшов. Поміж стансою 1950-их рр. — "Дай руку, кохана, підемо звідсіль. Підемо шукати інших слів, інших садів" — і стансою 1980-их — "Коли князь у костистій печері гас, то гримнув прокляттям на блідолицих" — існує семантична відмінність; перша створена в межах, так би мовити, колективної, друга — особистої мовної конфігурації. Але і перша, і друга зберігають загальноприйнятну форму речення. Нетрадиційних знаків чи словосполучень Рубчак не творить. У цьому сенсі він залишається стійким послідовником своїх українських і іноземних попередників.

Це, звичайно, не означає, що його поетичний голос повтор-

Іван Фізер — професор естетики в Ратґерському університеті в Нью-Бранзвік (штат Нью-Джерзі).

ний. Поетична оригінальність необов'язково відбувається тільки на рівні "зовнішньої" структури. Вона, у випадку Рубчака, виявляється також у "глибинній" структурі, себто в її наявному і потенційному змісті. Було б, однак, несправедливо вважати "зовнішню" структуру його поезії вже заздалегідь зформованою. Вона може не мати навмисних нововведень чи спотворень, вона може уникати штучних знаків та кодів, але в той самий час вона за допомогою наявних мовних засобів може творити і фактично творить цікаві й оригінальні конструкції. Проілюструймо це твердження. Коли прийняти за аксіому, що поетичне речення традиційного вірша унапрямується і горизонтальним, і вертикальним параметрами, то питання про свідоме втручання в синтактичний процес стає важливим. Як створити стансу як основний засіб поетичного образу чи думки, щоб уникнути тиск чи то фонологічних штампів чи найменшого семантичного опору? В залежності від творчого талану і мовного багатства поета така станса може коливатися від очевидного епігонства до справжньої мовної віртуозності. Рубчакова станса, майже, як правило, — по правім боці такої синтаксичної осі. Ні ритмічна, ні рифмічна умовності, за якими він пише і з якими він змагається, не роблять його стансу кволюю, повторною чи застарілою. Музика цієї станси побудована на співзвучності різних мовних категорій (годин/догодити, гас/часом, замало/протинало, білолицих/лебедиці); обережною алітерацією (Жорстокість. Розчепірена щока. Розчавив камінь череп. А в куцах зламане ратище.); чергуванням багатих і бідних рифм (міддю/дім, руті/казати); гнучкими переносами (стругали на щогли, тесали на борт, весло) тощо. Така інструментація станси у Рубчака не переходить визначеної їй межі, не стає домінантою, тим самим не притуплює її смислове навантаження. Інакше, не робить її "співучою". На це у Рубчака є серйозні причини. Його поезія, будучи виразно інтелектуальною, не дозволяє йому на перевагу музики над іншими її компонентами. Все в ній, включно з її звуковою системою, спрямоване на передання, чітке або завуальоване, якогось окреслення, якогось незвичного ствердження чи заперечення. З 175 віршів навряд чи є хоч один, який був би "порожнім". Така семантична спрямованість не тільки обмежує "співучість" цих віршів, але також використовує її для своєї більшої експресивності.

Інтелектуальність поезії Рубчака робить її також наявно розповідною. Основною манерою мовних актів, опису, враження, коментаря, внутрішнього монологу у Рубчака є розповідь. Він не абиякий поет-*raconteur*. Ця манера переважає навіть у віршах інтроспективного характеру, себто, в тих, де предметом поетичної уваги є його власне я.

Коли я торкаюся твого обличчя,
кінчики пальців моїх відкриваються цвітом яблуні,
а над нами місяць
живе життям святого.

Тоді в мені народжується
непорочне крайнебо,
і ти його торкаєш,
немов травневий вітер.

Таким розповідним ствердженням відкривається "Спомин про місяць", вірш глибоко інтимний, зате, дякуючи цій манері, чітко розповідний.

Розповідь, як манера мовного акту, у поезії Рубчака зумовлює також її конвенційну комбінацію слів та виразів. Важливим фактором у поетичному спілкуванні для Рубчака є його уявний слухач чи читач. Його він дивує чи шокує тим чи іншим незвичним образом, але ніколи алогічним оксюмороном, сюрреалістичним колажем чи просто мовою без навмисного посилання. Ввесь його поетичний текст насичений бажанням встановити розмову чи діалог з читачем. Під "конвенційним сполученням" не треба розуміти обмежену лексичну вишуканість чи сміливість Рубчака. Навпаки, в межах, уживаючи вислів Умберто Еко, "допустимих семантичних обмежень" він надто вишуканий і сміливий. А зрештою то правда, що в таких межах часто треба більш зусилля і здібності, щоб зробити поетичну фразу незвичною, ніж, з необмеженою свободою, поза цими межами. Мова Рубчака і словником, і фразою, багата й оригінальна. Її поетичність зведена не тільки до її "означаючого", але поширена і на її "означиме". Інакше, це поетичність обох структур, форми і дійсності, яку вона зображує.

Яка ж це дійсність? Вона і широкопростірна, і багаточасова. Сягає вона до античної давности, до історії і міту, до факту і ілюзії, до текстуальних і позатекстуальних подій і явищ. Чи піддається вона тематичному скороченню? Можливо, що так. Можливо поет мав на увазі якісь тематичні узагальнення, коли назвав свої збірки певними заголовками. Для нас, читачів, ці заголовки звучать дещо арбітрарно, поскільки ми не є втаємничені у суцільність тих смислових асоціацій, які становили контекст кожної з цих збірок. Важко, наприклад, встановити співвідношення "Дівчини без країни" зі "Святим Августином" чи "Сьогодні вже не квіти", віршем скомпонованим під Бодлера. "Дівчина" для нас радше асоціюється з "Незнакомкою" Блока.

У всій цій поліморфічній дійсності чітко, однак, видно ракурси до літературної спадщини світового мистецтва, до Мелвілла, Ква-

зімодо, Мервіна, Стівенса, Байрона, Бодлера, Монтале, Данте, Шекспіра та інших. З сучасних українських поетів Рубчак, мабуть, найглибше і найширше заякорений у цю спадщину. При чому, ця заякореність вільна в нього від надуманої манірности та реторики.

З українських поетів найбільше відчутний у поезії Рубчака Антонич. Поетична дійсність Рубчака часто упосереднюється дійсністю Антонича. Рубчак "живий свідок" його "відображення".

Відображення свої
ти дотиком дитинним лишив на живих свідках:
на липі,
на бджолі,
на ласкавих лисицях.

... і на образній системі Рубчака.

Манить його в суто сенсорному розумінні і оіказоване, омітизоване народне світобачення. З його мовного арсеналу Рубчак позичає і оновлює свій поетичний словник. Більшість його сарказмів та епітетів — народні. В концепційному сенсі, однак, його поезія віддалена від цього світобачення.

І накінець: усе частіше у поезії Рубчака, переважно готичними зображеннями, підкреслена абсурдність і ілюзорність життя, метафізична порожнеча символічної дійсности, відсутність тривких підвалин раціонального уявлення про світ і всесвіт. Навіть його особиста Клію, себто його особиста історія, ніщо інше, ніж тільки

.... корч гістерії,
.... Злива на камінних плитах,
хвилинний скорпіон на сталактитах —
анналах абсолютної історії.

Було б недоречно полемізувати з таким чи будь-яким іншим ставленням поета до світу, хоч би тільки тому, що воно є компонентом його тексту і як таке не може бути предметом будь-якої екстраполяції. Однак є в мене, в зв'язку з цим, одне питання: наскільки таке ставлення посилює чи послаблює потребу поетичних перетворень? Коли воно дісно веде до

Порву. Ця золота вимова
сочистих, перестиглих уст,
кругами повними римована,
цих сплетень виплеканий хист
осточортіли.

то його треба б піддати радикальному переосмисленню. А що, коли б Рубчак переставив свою увагу з міту про Ікара на міт його батька Дедала?

ІНТЕЛІГЕНТ

Екранізований роман (IV)

Левон Лайн

У Інтелігента гордовитий вигляд тріумфатора. Махнув руками, зовсім несолідно підскочив, вдаривши себе п'ятами по сідалищу... Пішов вулицею надто широкими кроками, надто енергійно розмахуючи руками...

Щастя переповнює мого героя, переливається через край. Могутнє джерело творчих сил — кохання — палає в ньому міцним вогнищем. Вогонь цей не руйнує, але творить. Мій герой переповнений енергією й силами, він мусить негайно покорити світ, написати великий твір, зробитися всесвітнім ученим, скінчити університет, розбагатіти, як Морган, стати могутнім і прекрасним...

Назустріч Інтелігенту йде красивий студент з товаришем. Зупиняються, балакають. Красивий тримається звисока, поблажливо. Інтелігент, переповнений бурхливими почуттями, розмахує руками, смикає за рукава обох студентів...

Ви ж розумієте: він мусить негайно покорити світ, скінчити університет, зробитися прекрасним, виграти 200.000 і т. ін., але...

...не можна ж іти додому в такому настрої!

Товариш красивого студента м'який, як віск. Красивий витримано подумав, глянув на годинника... Без чверти три... Діловито запитує про фінанси. Інтелігент весело ляскає по кишені...

Всі в трьох сідають на візника. Красивий студент говорить адресу:

«Петровська чайна».

Вона ж — "Комариха".

Ледве освітлені маленькі ординарні двері з розбитим склом, заклеєним папером. Хід униз, у підвал, і з тротуару до дверей треба спускатися по столпаних східцях.

Над дверима вивіска:

НОЧНАЯ ЧАЙНАЯ
ДЛЯ ИЗВОЩИКОВЪ
М. В. КОМАРОВОЙ

Продовження з *Сучасности* 1984, 12. Передрук з журналу *Нова генерація* 1927, 3.

Спиною до дверей на вулиці — солідна фігура городовика. Красивий студент спиняє візника, не доїжджаючи до чайної. Інтелігент розплачується. Студенти далі йдуть пішки.

Красивий взяв у Інтелігента грошей, пішов вперед. Інтелігенту й другому, мовчки, вказав на двері. Сам підійшов до городовика і заплатив. Городовик діловито козирнув. Демонстративно стоїть спиною до дверей. Студенти входять у чайну...

Городовик подивився в руку, закрутив пишного вуса, підняв полу шинелі й заховав монету в кишеню штанів...

Слово чесне — це не для ідеології. Чиста правда. Мзда давалася не за право входу, звичайно, а на всякий випадок... — швидше за право виходу.

Досить велика низька кімната. Стеля — склепінням — і стіни пофарбовано брудносірою олійною фарбою. Фарба блищить від випарів, що осіли на неї густою росою. Лямпочки горять попід стелею в авреолах тютюнового диму. Столики майже всі занято. Основний контингент публіки: студенти, представники художнього суспільства, окремі інтелігенти віку солідного і — повії не дорожче трьох карбованців... Бігають "полови" в "косоворотках", брудних передничках з іще бруднішими серветками на лівій руці.

Студенти займають столика. Скатірка подрана й залита чимось. Стільці розхитані... Красивий дає замовлення:

«Три пари чаю й закуска».

Інтелігент здивовано дивиться на красивого. Той звисока по-сміхається, показує навкруги. Інтелігент оглядається.

Мій дорогий читачу! Доки мій, не менш дорогий, герой оглядатиме з властивою його молодості жадібністю представників чоловічої породи його кляси, що його оточують, мені хочеться побалакати з вами про загадку тягу культурного індивідуума до бруду. Чудна властивість, що ріднить його з відомою домашньою твариною... Культурний індивідуум, що так цінує блага цивілізованого побуту, що любить ванну, чисту білизну, манікюр... і раптом — Петровська чайна. (Такі є у кожному місті)... А проте — спочатку подивіться...

Два молодих студенти й давно неголений тип ("доне муа кельк шоз, як інтелігентній людині"). Дві дівиці. Всі п'яні. На столі — чайник великий, на ньому — чайник маленький. Перед усіма — склянки. На тарілках недогризки ковбаси, солоних огірків, недокурки, попіл.

Два юнаки. Один — вигляду поетичного, другий — художньо-малярського. Один п'яний меланхолічно, другий — розм'як і розніжений. Розніжений наливає з чайника в склянку меланхолічного до половини світлої рідини. Чаркуються і п'ють. Один п'є з одчаєм, а другий — зворушливо.

Чотири вакантних дівиці від 18 до 40 років. Так само —

чайники, так само — склянки, так само — п'яні.

Подобається? — Не кажіть "ні"! — Коли ви культурні, коли ви інтелігент, коли ви родилися в 19 столітті, коли ваше життя змолоду було подібним до життя мого героя — не кажіть "ні". — І не стидайтесь сказати "так". Я вас зрозумію й виправдаю. Те, що я сказав вище відносно свині — це просто літературний прийом, властива мені слабкість похизувати "кріпким слівцем". — Інтелігентні індивідууми давно придумали багачко красивіше визначення для тих із них, що люблять оці чайні й ін. — "богема"! — Звучно, поетично й пахтить Парижем, Монмартром, жерцями мистецтва й іншим таким. Я персонально — з презирством ставлюся до всіх, в кому немає духу богемности. Без нього бо живуть — міщани, філістери, німці з "залізними сідалищами", педанти, зубрили, акуратні службовці, домашні хазяйки, старі рахівники, дрібні крамарі та власники ошадних книжок. — А все вільне, все молоде, з бурхливою кров'ю, все, що не може вміститися в узеньких рамках ошадної розщотливости, всі, в кого емоції могутні й темперамент яскравий, всі хто заслуговує на високе ймення Людини, — мусять час від часу валятися у власній блювотині... Це ж бо прекрасно, поетично, пахтить Парижем, Монмартром...

Не подобається? — Мені теж...

Інтелігент повертається до красивого з веселим здивуванням. Красивий, задоволений вражінням і з самоповаженням досвідченого мужчини, стримано посміхається.

Ви пам'ятаєте першого друга мого героя? — Мойому герою, очевидно, везе. "Прекрасна посланниця небес", як сказав колись якийсь то поет в якомусь вірші, — знову посилає мойому героєві нового друга, збагаченого дорожочіним досвідом... "Наука скорочує нам досвіди швидкотекучого життя", а досвіди — скорочують життя...

Половий з бруднішою серветкою на руці подає замовлене. Вишукано витирає склянки серветкою. Красивий студент наливає. Всі троє чаркуються, п'ють.

Красивий п'є з виглядом звичним.

М'який, як віск, студент п'є непомітно, як воду. Випив і насів на закуску.

Інтелігент закашлявся, відставив склянку. Красивий протестує. Інтелігент, давлячись, з труднощами й огидою, але силкуючись посміхатися — допив склянку. Довго кашляє й безглуздо моргає безтямними очима. Одразу спітнів. По вказівці красивого починає закушувати.

І ще раз скажу — коріння навчання гірке... І солодоші плодів його ви побачите самі в найближчий час...

Щось стороннє звернуло на себе увагу Інтелігента. Відірвавшись від закуски, він дивиться в бік з певною тривогою. Красивий дивиться з посмішкою. М'який, як віск, глянув і зараз же знову повернувся до закуски...

За сусіднім столом бійка. Хлопчик-студент в новесенькому мундирчиківі, заплятому чимсь масним, з розкуйовдженою зачіскою, цілком п'яний, плачучи крупними сльозами, що котяться по його ще ніжних, майже дівочих щоках, — одною рукою вчепився в волосся дівичі рядом і б'є її головою об стіл, обличчям у тарілку з недогризками солоних огірків, недокурками й попелом... Другою рукою б'є себе в груди.

Дівича з другого боку регоче на всю пельку... Від реготу по її далеко не дівочих щоках теж котяться сльози...

Фізіономії поета і художника: одна — похмура і з надривом, друга — зворушена і співчуваюча...

Режисер з майстерністю, що доводить його талановитість, показав нам так саму подію, як і три типи вражіннь, що створено цією подією. Я не знаю, хто ви, мій читачу — поет, художник чи дівича з другого боку. Тому необережно мені виказувати своє вражіння. Врешті, це було б навіть неделікатним нав'язуваням... Дозвольте розказати вам одну веселу єврейську анекдоту...

Одного разу до рабина прийшов з позовом на сусіда Шмуля бідний єврей на ймення Хаїм. Як вимагає пристойність — приніс курку. "Мудрий ребе, — сказав Хаїм, — скажи мені, хто прав, хто винуватий?" Після цього він розповів детально справу, що зводилась до самовільного відвідування його двору й городу маленькими дітьми й великими козами сусіда Шмуля. Мудрий ребе подумав і сказав: "Ти Хаїм, правий, а винуватий — Шмуль". Сказавши так, він одержав курку від вдячного Хаїма. На другий день до мудрого ребе прийшов бідний єврей на ймення Шмуль з позовом на сусіда свого Хаїма. "Мудрий ребе, — сказав Шмуль, — скажи мені, хто правий, а хто винен?" Тримаючи курку під пахвою, Шмуль виклав справу, що зводилась до того, що сусіда його — Хаїм побив його, Шмулеву, козу і перекинув через тин його маленького синочка, що він же ще дитина й тому не розуміє, що можна, а що ні. Мудрий ребе подумав і сказав: "Ти, Шмулю, правий, а Хаїм ні". Сказавши так, він одержав курку від вдячного Шмуля.

... В цей момент із сусідньої кімнати вийшла дружина ребе на ймення Сара. Трапилось так, що вона чула обидва вироки. І щиро поважаючи вченість і мудрість ребе, вона була остільки все ж таки здивована, що сміливо спитала: "Як можна, щоб у тій самій справі був правий Шмуль, а винуватий Хаїм, і правий Хаїм, а винуватий Шмуль? Аджеж цього не може бути"... Тоді мудрий ребе подумав ще раз і сказав: "Знаєш що, Сара, — ти теж права"... Після чого передав дружині свій Сарі другу курку...

Повернімось до чайної...

Красивий студент сміється й плеще руками.

Інтелігент трошки розгублений, обводить очима кімнату. Бійка звертає на себе досить мало уваги. Навкруги — п'ють, кричать, цілуються, стискають дівчат, що верещать несамовито, лаються, розмахують руками, співають, регочуться або віддаються одчаю...

Мій герой ще молодий. Йому ще далеко до мудрости мудрого ребе — справжнього релятивіста. — Між іншим, один дуже принциповий товариш, з яким мені довелося балакати про оце найвище досягнення сучасної цивілізованої й культурної філософії, поставився до зразка закінченого релятивіста — до мудрого ребе — досить неввічливо, що, можливо, з'ясується його (товариша) молодістю, якій властива відсутність поваги до старших. (До речі, кому ж, власне кажучи, властива оця повага? Невже ж тільки самим старшим? — Але кого ж їм поважати?.. Трудні все це питання). — А відносно релятивізму мій принциповий, але молодий товариш висловився не краще, назвавши його і "індиферентизмом", і "квієтизмом", і іншими термінами, що визначають всякі соціально негідні речі...

Знаєте що, мій читачу? — Він теж правий.

В очах Інтелігента чайна трощка подвоюється і злегка здригує.

Половий з бруднішою серветкою на руці приносить нову порцію чаю. Студенти знову п'ють. Інтелігенту випити вдруге вже трощки легше. Красивий випити красиво, а м'який, як віск, випив, як воду, і насів на закуску...

Красивий продовжує програму вечора. Підмигнув Інтелігенту й показав на стіл вакантних дівичь...

Ще одна проблема. Чому всякий раз, коли культурний індивідуум отрує себе алкоголем, його негайно всією істотою тягне до жінчини? Чому вино, жінка й пісня — три гіпостасі людської веселости й радости?.. Алкоголь! Тобі співали гімни жерці Діоніса. Тебе прославляли у все-народних святах в божественній Греції. Про тебе читають лекції сучасні лікарі, демонструючи діапозитиви розпухлих нирок і перероджених сердець. Про тебе сказав Бернард Шов: "Що ж робити, коли в наші прокляті часи не можна бути одночасно тверезим і щасливим?" Радість і щастя, що ти даєш, справедливо потребують оплати (нирок і серця). Але ж хіба ти завжди даєш радість і щастя? Хіба інколи ти не буваєш шахраєм?..

Жінчина!.. Тут я вже нічого не можу сказати... Про жінчину було сказано більше, ніж про що б то не було в світі. Але з того часу, коли Монтеск'є заявив, що "все, що сказано, говориться й буде говоритися за жінчину — все справедливо", — мені здається, треба б було припинити ці балачки... Мовчати про жінчину — теж справедливо... Це — не релятивізм... В наших проклятих світі — чи можна бути щасливим, кохаючи? Чи можна бути щасливим, не кохаючи? Чи можна бути щасливим взагалі? Можна! Звичайно, можна... Як? — колинебудь я вам розкажу, як. А зараз іде сеанс — і ніколи. Коротко: слухайтесь Христа — будьте, як діти, слухайтесь мене — будьте дорослими. Ми обидва праві...

Пісня... Перший наслідок усвідомлення нашим предком великої ритмічності світу. Безглуздими звуками, риканням і ревом вітав волосатий пітекантропос еректус схід сонця. Нині, через півторасти тисяч років, злетівши на велетенську культурну височінь, цивілізований, культурний індивідуум так само часто вітає безглуздими звуками, риканням і

ревом схід сонця, — виходячи на світанку з якоїсь Петровської чайної... Вино, жінка, пісня... Вино вже було. Жінка на черзі. Пісень не буде. Ми — в кіні...

Інтелігент уже п'яний. З добре зробленою розв'язністю всімахається. Звичайно, він згоден.

Красивий студент біля столу з дівичами провадить акт статевого добору. Вибрав двох, безцеремонно відштовхнувши інших, що їх неспіх спроби образив мало, — звичка.

Дівичі з виглядом добрих знайомих влаштовуються біля столика студентів. Красивий негайно наливає склянку для своєї сусідки. Друга дівича, рядом з Інтелігентом, наливає собі сама. Брудніший половий приніс нову порцію чаю. Всі чаркуються з чисто світською ввічливістю. П'ють. У дівичь в цій справі помітна добра школа.

М'який, як віск, не п'є, дивиться на товаришів, обмірковує справу. Мовчки встав, пішов. Скоро повертається — не один. Одною рукою волочить дівичу, а другою — стільця. Мовчки пропонує їй сісти і приступає негайно до обіймів. Дівича протестує. Усвідомивши некоректність своєї поведінки, м'який, як віск, наливає склянки й підсовує тарілку з закускою. Дівича випила єдиним духом, закушує. М'який, як віск, піднімає склянку, подумав, одставив. Про щось коротко запитав дівчину. Та вклонила голову... Інтелігент серйозно зайнятий із своєю сусідкою. М'який, як віск, тикнув його пальцем у бік. Інтелігент повернувся. М'який показує йому три пальці й робить жест, що зазначає "дай".

Інтелігент з п'яною готовністю витягає гаманця й дає м'якому відповідну кредитку. Дівичі настожились. Інтелігент готовий і їх задовольнити. Красивий рішуче припиняє потік благодіяння. М'який, як віск, і третя дівича встають, коротко прощаються, відходять. Решта влаштовується зручніше.

Чи подобається вам, мій дорогий читачу, м'який, як віск, студент? — Мені дуже подобається... Ми його більше не побачимо, і це мені теж дуже подобається...

В очах Інтелігента чайна подвоюється, дрижить, лампи мигтять і блимають.

Більшості з вас знайомий цей стан. Чудний стан одночасної єдиности й подвійности предметів видимого світу. Фізіологія пояснює це просто: розлад здатности мозку сполучувати в єдине два образи зовнішніх об'єктів, що їх ми одержуємо двома очима. А оскільки здатність ця зникнути назовсім не може, то ми й бачимо одночасно й один і два предмети... Для фізіології все просто. Психологія трошки складніша. В людській психіці образи предметів теж можуть подвоюватись. І навіть більше того — не тільки лише одно явище може роздвоюватись, але й, що небезпечніше, і два предмети можуть бути сприйняті, як певна "синтеза", як один... А від цього виникають всякі помилки...

Інтелігент розніжений і зовсім п'яний... П'яно, замріявшись, хитає головою.

Мій дорогий читачу! — Аджеж мій герой закоханий. Закоханий першим коханням. "Ерос і Психея", "Дафніс і Хлоя", "Вешние воды"... Весна (навіть зимою), молодість, свіжість, чисте, світле почуття, прозоре, як гірний кришталь, свіже, як струмочок, що його народжено гірними незайманими снігами, — чарівне чудо першого кохання переповнило його юне серце, а перший поцілунок примусив його спалахнути чистим запалом і чистими бажаннями...

Вона!.. Кохана!.. Єдина в світі!!!

Дівчина... Вона одягнена у біле і світиться, як хмарка влітку... Мрія, щось неземне...

Інтелігент повертається до сусідки й починає з запалом говорити...

Фізіномія сусідки робиться п'янопохмурою. Ніяк не неземна річ.

Інтелігент продовжує говорити... Знову дівчина, що світиться, як хмарка.

Вона!.. Кохана!.. Єдина!!!

Сусідка сердито шарпає Інтелігента... Інтелігент трошки отямився і подививсь їй прямо в обличчя...

На увесь екран фізіномія. Вона п'яна. Очі безглузді, тупі. Професію видно в кожній зморщі, в одутих щоках, в грубо намащених віях і бровах, в опущених кутках губ, з яких горілкою та огірками змито помаду.

Кохана... Єдина!..

О синтетична сила алкоголю! — Ви розумієте, про які два "образи предметів", що з'єднуються, я говорив?..

Інтелігент хитається... Сусідка догадалась і підносить йому невинити м'яким студентом склянку. Інтелігент безтямно п'є...

Чи не прав Фройд, на якого я вже посилався, коли стверджує вищу чутливість жінки в справах найглибше психологічних? Ледве чи оця дівчиця свідомо бере на облік синтезуючу владу алкоголю, але вона відчуває, що ця влада в данім разі їй абсолютно необхідна, — і вона її посилює... Жінчино, найчудесніша з загадок! Будь спокійна. Ніколи раціоналізм чоловіки не розгадає тебе.

Красивий студент веде ділову розмову з другою дівчицею. Розмова, очевидно, має властивості, остільки специфічні, що навіть звикла до всього дівчиця соромиться, спричиняючи цим шире задоволення красивому... Красивий спостерігаюче поглядає на Інтелігента.

Інтелігент конче п'яний. Ледве сидить за підтримкою сусідки,

безглуздо дивиться кудись під стіл... Красивий стукає до пологого...

Чайна, димна, чадна, парна, з миготінням електричних ламп, в авреолях людських випарів, наповнена безладним галасом, вигуками, безглуздим ревом, гикавкою, поцілунками, лайкою, звуками блювоту, верещанням повій, яких мнуть або б'ють, — чайна, що в ній поет і художник незв'язно проголошують радощі святого мистецтва, хлопчик-студент стоїть навколішки перед побитою ним дівцею і називає її Сонєю Мармелядовою, давно не голений тип і дівчиці, що лишилися вакантними, братерськи сплять за одним уже столом, де звідкись, із димного закутка, хтось дико реве про вільне кохання, чийсь жіночий хрипкий голос вимагає гроші наперед, — чайна, що в ній тверезі, порівнюючи, лише полові, що вже витаскали геть з приміщення визначений статистикою певний відсоток відвідувачів, — чайна ще живе своїм життям, останніми годинами перед сходом сонця... Вона — як квітка, що зветься "нічною красунею" — живе лише вночі. Сонячне світло для неї небезпечно. А коли сонце сяде — вона знову житиме... Так було, так є, і так буде ще досить довго...

На виході з чайної красивий відбирає гаманця в Інтелігента, розплачується з його дівцею й садовить їх на візника. Сам з другою пішли в другий бік... Екран темнішає...

Ви вже знаєте, в яких випадках режисер вживає затемнення... Це знають навіть юні дівчата, що одна з них, будши незнайома з технікою кіна і щиро вважаючи, що на плівці знято все, а затемнення робить механік кінотеатру під час демонстрації, — не раз лишалася на другий сеанс у марній надії на те, що механік забуде зробити затемнення...

Але це затемнення — дійсно особливе... Можливо, в перший раз ми можемо пожалкувати, що режисер, покірний вимогам художности й цензури, його зробив... Те, що зараз мусить пережити мій герой, трапляється лише один раз у житті...

Ранок

В кімнаті у дівчиці. Залізне ліжко. Столик, накритий в'язаною серветкою. На ньому гасова лампочка з бляшаним рефлектором, шпильки й підв'язки дівчиці. Решта одягу валяється на розхитаному стільці осторонь. На брудних стінах листівки з картинками, найрізномірнішого змісту, мішма з фотографіями кавалерів. Кавалери, навпаки, дуже одноманітні. В кутку за ліжком — стілець з мискою, залізний кухоль і відро, що їх очевидне призначення — це обслуговування гігієнічних вимог самої дівчиці та її культурних гостей...

Інтелігент сидить на краю ліжка й одягається. Дівчиця лежить під ковдрою, палить.

Ви бачите по його обличчю, що йому млосно — і з похмілля, і, може бути, ще від чогось...

Інтелігент хапається й метушиться. Старанно не дивиться на партнерку. Дівця вважає за свій обов'язок бути ніжною... Інтелігент із делікатности пробує відповісти тим самим. Героїчно повертається до неї — нахилився...

Знову — на весь екран — фізіономія...

Женщина — Перша женщина!!! Одутле обличчя ще більш одутло — від горілки, сну й кохання... Пудру, фарбу, помаду — стерто неправильними плямами жагучими поцілунками мого героя... В'ялі, мляво-м'які й вогкі, як у трупа, що вже розкладається, — її уста, що він їх ще сьогодні так гаряче цілував, — ці уста — усміхаються... Ця посмішка... ароматна...

Інтелігент відхитнувся і заховав обличчя в долоні...

Режисер — явно дуже делікатна людина. Він не показує нам того, що мусів був побачити мій герой зараз. Зараз він не знаходиться під синтетичним впливом божественного алькоголю...

Вона!.. Кохана!.. Єдина в світі!..

Дівця образилася...

Бо й дівця — женщина. До того ж вона не настільки була п'яна напередодні, щоб не пам'ятати душевних виявів мого героя...

Дівця говорить Інтелігенту щось дуже вразливе. Інтелігент скочив з таким виглядом, ніби ось зараз кинеться на неї. Підняв кулаки... і зараз же примушений поспішно опустити руки, бо незастебнуті штани посунули донизу. Інтелігент одразу видихся. Стурбований, слабкий. Заметушився розпачливо, одягся абияк і втік...

Дівця лежить і палить. На обличчі — байдуже презирство...

Інтелігент потайки, оглядаючися, виходить на вулицю з брами поганенького дерев'яного будинку. На обличчі страждання. Вийшов на тротуар, зупинився, думає. Випрямлює похилену спину. Рішуче жестикулює правою рукою, наче диктує сам собі:

А все ж таки важко, що я врешті став мужчиною!

Із робленою бадьорістю Інтелігент пішов вулицею...

Створилося! — Ви пам'ятаєте той момент, коли мій герой, скінчивши гімназію, відчував у своїй душі якийсь чарівний букет з усіх радощів та надій життя?.. Ви бачили, як він вірив у життя? Ви пам'ятаєте "блмливую таємницю жіночих очей"?.. Ви можете зараз пересвідчитися, що життя чесне, що життя завжди виправдує віру в нього... Блмливия таємниця жіночих очей — відкрилася моєму герою... Таємниць більше нема!..

Як ви думаєте, мій дорогий читачу, що треба вважати за "моральне": чи те, що трапляється в сімдесяти й більше випадках із сотні, чи те, що трапляється разів із п'ять?.. Здоровий сенс стверджує протиприродність другого випадку. Ці цифри взято із статистичних даних. В число перших

випадків — ввійшов цієї ночі і мій герой. А в інших випадках "блмливую таємницю" відкриває та сама, що в її очах ця таємниця блимає... Себто випадок з моїм героєм — нормальний. А все нормальне — прекрасне... Хай живе!.. Одверто кажучи, я дуже боюся цензури, що безперечно зможе мене запідозрити в протиприродних ухилах з усіма наслідками, що з цього випливають. Аби не цей спасенний страх, я б ризикнув порушити остільки властивий мені логічний хід мислення і замість "хай живе", крикнув би: "до-лой!" Нікому не кажіть тільки про це признання, боронь Боже! — Більшість — нормальна. Все нормальне — прекрасне. Я — абсолютно нормальний. Ви — теж... Не видавайте мене, і я не скажу вашим дружинам, нареченим, коханкам, вашим коханим жінчинам і дівчатам, нічого не скажу про статистику... Аджеж, коли вас питають ваші кохані, чи траплялося вам бувати у повій, — ви, звичайно, говорите гордовито "ні"... так, звичайно, бувають власне всі, всі ваші приятелі й товариші, але, річ ясна — не ви. Так само й щодо наслідків таких відвідувань: — так, звичайно, майже всі з цими наслідками знайомі. Але, річ ясна — не ви. Бо ви, мій читачу, ви — завжди виняток... Будьте ним. Я нічого не скажу вашим коханим... Я не люблю, коли мені не вірять...

І ще раз плоти освіти

Інтелігент тихо виходить з дверей великого будинку. Вигляд цілком розчавленої людини...

З боку дверей емалева, біла з чорним, з чіткими літерами табличка: "Венерологічний кабінет д-ра І. Каца"... Інтелігент стоїть біля таблички й тупо дивиться вперед...

Та сама статистика стверджує безперечно, що серед вас, мужчини-читачі, коли ви мешканці міста, більша половина знайома з особистого досвіду з переживаннями мого героя... Ви — нормальні...

Думки, що ледве ворухнуться і вихором мчать в мозкові мого героя, також природні й зрозумілі: він стріляється, потім лежить у труні, дуже красивій — сам теж дуже красивий... старенький попик розчуленого вигляду, розчулено править панахиду. Зворушливо пахтить ладан, що легкими, блакитними хмарками піднімається з кадила, яке так стримано й знаменно побрязкує при кожнім змахові. Заплакані старі — папа й мама, заплакане обличчя її... Раптом, як голова, відрубана сокирою, думка вмирає в корчах страждання...

Інтелігент із відчаєм хитнув головою і швидко, похилившись, пішов вулицею...

У своїй кімнаті Інтелігент, лежачи на ліжку, заховавши обличчя в подушку, плаче... Екран темнішає...

Проходять дні, тижні, місяці... "Час — найкращий лікар". Доктор Кац — теж не поганий доктор...

"На помилках ми вчимося". Мій герой, від природи мавши ухил до обережності, також навчився простої мудрости: попереджувати легше, ніж лікувати... Дні, тижні й місяці пройшли одноманітно. Вдень — сон на лекціях, вночі, коли є гроші, — безсоння в якійсь Петровській чайній. Перед іспитами — зубрячка, — це ви ще побачите... А дівчина?.. Аджеж вона була коханою на все життя!

Були чутки, що красивий студент виявив себе менш делікатним, ніж мій герой (не таким йолопом, як казав сам красивий), і тому не стидався зустрічатися з нею безпосередньо після тої ночі, що ви її спостерігали. Правда, він теж не був у належній мірі обережний, і йому теж довелося побувати не раз у дверях з емалевою таблицею, але він був розумний і, як тонкий стратег, з'ясував дівчині, чому саме мій герой так раптом зник... Він не брехав. Він тільки не сказав їй, чого він сам заходив у ці двері... Тому швидко йому вдалося зайняти в її ображеному серці те місце, що було приготоване там для мого героя. Красивий студент не був йолопом... Далі мені не хочеться розказувати. Все це, врешті, не має прямого відношення до картини. Та й дівчини вже, здається, немає...

Зараз режисер покаже вам мого героя в той момент, коли він — напередодні закінчення років навчання.

Інтелігент гризе граніт науки

Інтелігенту років 23. Вусики. Інтелігент сидить біля столу в своїй кімнаті й сказано зубрить. На столі лампа й самовар...

Інтелігент потягнувся, потер сонні очі, що злипаються мимохить, глянув на годинника й похитав головою. Помацав самовар — цілком холодний. Наливає собі чаю з одного чайника, — чай міцний, чорний, як кава... П'є. Знову зубрить.

Ви пробували колинебудь жувати вату? — Спробуйте... Граніт іноді буває подібний до вати...

Інтелігент чесно бореться із сном... Біжать години... Сон перемагає. Голова клониться, перелякано скидується і зараз же знову клониться долу...

Інтелігент підставляє собі під підборіддя загостреного олівця вістрям догори. Зубрить... Сон перемагає конче. Голова хилиться, підборіддя наколюється на олівець. Інтелігент підскакує, знов сідає, розгублено потирає підборіддя. Подумав, догадався. Повертає олівця вістрям донизу і опирається підборіддям на незагострений кінець. Зубрить...

Стрілки йдуть по цифербляту годинника. Секундна стрілка, охоплена меланхолійними довічними корчами, маленькими скоками плигає в одному напрямкові від ризи до ризи...

На розгорнутій книзі спокійно лежить голова Інтелігента. Він спить. Поруч — олівець з відламаним кінчиком... Екран темнішає.

На цей раз — не надовго. Останні іспити мого героя пройшли гаразд. В наступній сцені — він юрист, людина з вищою освітою.

Товариська вечерея студентів, що закінчили. Весело й бадьоро. На всьому явний відбиток урочистості. Всі трошки випивши.

Інтелігент встає і проголошує:

Друзі! Товариші!

Обличчя всіх повертаються до нього. Обличчя веселі, заздалегідь до всього співчутливі. Інтелігент стоїть, урочисто тримаючи повного келеха. Він продовжує:

Я проголошую тост за наш великий народ!

Жвавi оплески, крики...

Інтелігент високо підіймає келеха й ще урочистіше проголошує:

Товариші! Народ чекає на нас!

Ви, кого я наділив здібністю бачити всі думки й почуття мого героя, можете й зараз подивитися на те, що знаходиться перед мисленими очима мого героя... Міцною стіною стоїть народ і жадібно дивиться прямо в вічі. Народ — з опери (з "Жизни за царя")...

Веселий, урочистий, жвавий стіл. Всі встали, п'ють, кричать "ура"... Екран темнішає.

Дорогоцінні роки юности скінчилися. Дорогоцінні роки ці були, як ви бачили, присвячені надбанню знань, потрібних для дальшої плідотворчої роботи, для служіння рідному народові й вітчизні. Мій герой став достойною квіткою "квіту нації" — її інтелігенції. Він заслужив це право. Ви — свідки всього його життя — мусите ствердити це. — Не будете ж ви заперечувати те, що я був, давши героєві моему ім'я "Інтелігент" — правий абсолютно?!

А проте — заперечуйте, коли завгодно. Справа від цього не поліпшає... Надія, що її квітом є мій герой, чекає на нього. Починаючи з наступної частини, він буде служити їй...

Далі буде

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ

Богдан Певний

Курйозом минулого мистецького сезону 1984 р. було вирізнення українських мистців чужинцями. Китайський журнал *Бангуа щіе* в своєму травневому числі помістив чотиристорінкове інтерв'ю з відомим нашим ґравером Яковом Гніздовським, включно з репродукціями його одинадцяти дереворізів, а в квітні-червні бельгійське представництво Брітіш петролеум влаштувало виставки робіт Аркадії Оленської-Петришиної в Антверпені та Брюсселі в Бельгії. Досяг значних успіхів киянин Антон Соломуха, який від 1975 р. проживає в Парижі. В травні він виграв конкурс на участь у каталозі *Сорок найцікавіших мистців Парижу*, того ж місяця його картина *Викрадення Європи* була прийнята на низку виставок Автографічної асоціації, а картина *Прекрасний жест для вічності* здобула відзначення на конкурсі "Прі Гатіно", журнал *Мод ан пентюр* за вересень помістив чотири кольорові сторінки репродукцій картин мистця, намальованих на замовлення для *Шанель*, і його картини можна було побачити на збірних виставках "Осіннього сальону" в Гран-пале в Парижі, у Вітрі й в Монруж.

Новий український мистецький сезон у діаспорі, вторуючи попередньому, почався з неменшою цікавістю. В Парижі згаданий вже Соломуха відкрив свою виставку, експонуючи найновіші картини з серії *Непевний успіх* і *Басейн Деліні* (галерія Етьєн де Козан, 1 жовтня); в Чикаґо відкрилася виставка скульптора-новатора Олександра Юненка (Український інститут новітнього мистецтва, 14 вересня); в Торонто посмертна виставка Миколи Неділка (Канадсько-українська мистецька фундація — КУМФ, 30 вересня); в Нью-Йорку Миколи Бервінчака (Український музей, 13 жовтня), Наталі Погребінської (Об'єднання мистців-українців в Америці — ОМУА, 14 жовтня) і Ілони Сочинської (Український інститут Америки, 20 жовтня).

Відкриття виставки "Історія української іміграції в Америці — збереження культурної спадщини" в Українському музеї в Нью-Йорку (20 травня), що прийшла на зміну не менше цінній виставці "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва", ще раз підтвердило влучність імени "чудо на нью-йоркському Подолі", яке дістав музей.

Винахідливість, послідовність і професіональність діяльності Українського музею в Нью-Йорку вже давно перейшли вузькість побутової тематики, притаманної нашим численним, але дрібним музеям і музейчикам. Яка шкода, що ці виставки не відбулися в обширніших і доступніших приміщеннях — наприклад — Українського інституту Америки, звичайно після його відновлення і відповідного пристосування з ширшою метою. Недавнє придбання Українським музеєм значної частини картин Никифора з Криниці зі збірки відомого колекціонера Вадима Лесича-Кіршака заторкнуло непорушену цілину нашого музеєзнавства — потреби збереження надбань нашого образотворчого мистецтва. Лишається відкритим питання, чи згадана вище виставка офортів Бервінчака є доказом здогадуваного поширення прагнень Українського музею включити образотворче мистецтво до своїх експонатів. А якщо ні, чи вона являє собою доповнення до вистави іміграції?

Якою б не була відповідь на поставлений запит, виставка офортів Бервінчака — "Ілюстрована історія вугледобувного району" викликає не абияке зацікавлення і як розповідь про життя шахтарів пенсільванського кам'яновугільного басейну, і як матеріал до початків історії українського внеску в американське мистецтво.

Микола Бервінчак народився 1903 р. в окрузі Скулкіл в Пенсільванії, в родині шахтаря, емігранта з Лемківщини. Смерть батька в копальняній катастрофі приневолила Миколу ще змалку до фізичної праці. Чотирнадцятирічним хлопцем він сортує вугілля, а три роки пізніше видобуває вугілля під землею. Тоді ж він почав зарисовувати своїх товаришів праці. Ті рисунки, опинившись в руках церковного маляра угорця Павла Давбнера, покінчили з Бервінчаковою "гірничою кар'єрою". Спритний церковний маляр побачив у Миколі талановитого помічника. Так, спочатку під наглядом Давбнера, а згодом самотужки Бервінчак став церковним малярем. Він не тільки малював настінні образи й ікони, але й сам проектував і різьбив іконостасні орнаменти і виконував деякі столярські роботи. За попитною роботою пронидів би все життя. Все ж таки Бервінчакові пощастило. Він навчився покривати мідні платівки кольофонією, коптити їх восковими свічками і на закопченому чорному тлі продряпувати рисунок, травити його кислотами, набивати фарбою і віддруковувати рисунок на зволоженому папері. Бервінчак навчився таємниць офорту. Без офорту не було б Бервінчака, тобто не було б причин про нього говорити.

Як вже згадувано, жанр офортів Бервінчака — це розповідь про життя шахтарів, що наводить на думку про наявність "американського" Курилика, співця нашого піонерського епосу, пара-

Микола Бервінчак, *Отримає працю* (1940, офорт, 7 3/8" x 9 7/8")

лельного до канадського. Проте Бервінчак — не Курилик. Йому бракує тієї Куриликової щирої наївності, що так переконливо промовляє з рисунків "кам'яновугільного" періоду Вінцента ван Гога. Просто сказавши, Бервінчак, хоч і самоук, переучився. Він майстер офорту, поправний реаліст — ці прикмети спонукують розглядати його творчість у цілком іншій площині, де суперництво важче. Ліричність настрою його офортів, м'якість силует зображених ним постатей можна порівняти з творчістю клясиків Каміля Коро, Жан-Франсуа Мілле чи Люї Ленена. У них така сама соціально-критична спрямованість, проте їх мистецтво недосяжне.

Міри успіху у мистецтві відносні. Праці Бервінчака дісталися до багатьох колекцій по всій Америці й в Європі. Виставки його

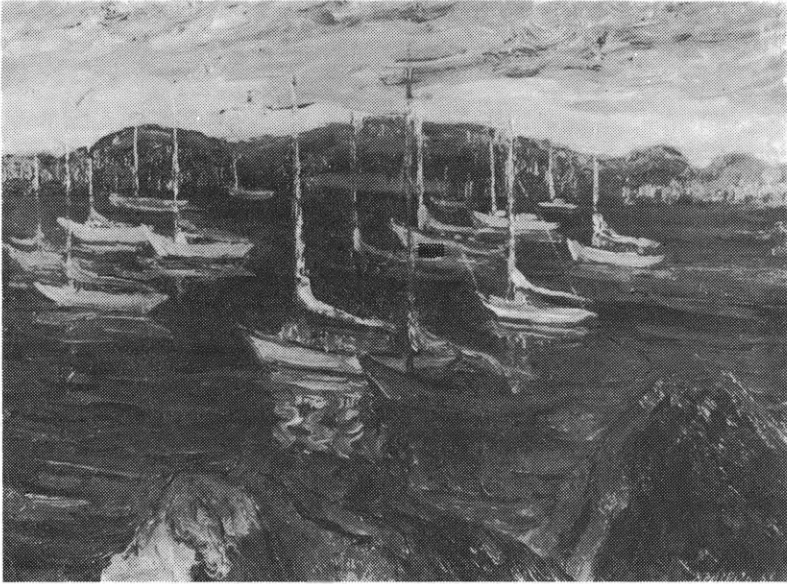
офортів відбувалися в Музеї американського мистецтва імені Вітні і Національній Академії в Нью-Йорку; вони були показані на світових виставках у Чикаго і Нью-Йорку, були виставлені в Мілвін і Стокгольмі. Офорти Бервінчака зберігаються в колекціях Національної галерії Смітсонівського інституту в Вашингтоні. Елеонора Рузвельт придбала ранні офорти Бервінчака — портрети Франкліна Рузвельта, і вони прикрашають бібліотеку в Гайд Парку, Н. Й. Офорти мистця є в колекціях президентів Двайта Айзенгавера, Ліндона Джонсона і Річарда Ніксона. Вдова президента Джона Кеннеді має офорт Бервінчакової *Мадонни*. Бервінчак помер у червні 1978 р., а ще два місяці перед смертю мав виставку своїх офортів у домі Української мистецької студії в Філадельфії.

Часто буває так, що фізичний відхід мистця в небуття породжує значний попит на його творчий дорібок. Ще 1979 р. **Микола Неділко** готувався до раніше запланованої ретроспективної виставки своїх праць в галерії КУМФ в Торонто, але важка недуга пістряка не дозволила йому здійснити цього задуму. Неділко помер 12 травня 1979 р. Не стало одного з найвидатніших наших сучасних мистців, видатного кольориста, водночас людини надзвичайно скромної і великого серця. Хоч не в оригінальному вигляді, задумана Неділком виставка в Торонто відкрилася аж 30 вересня м.р. З огляду на зріст зацікавлення Неділковим мистецтвом Торонто було змушене чекати на свою чергу — її випереджали виставки в Нью-Йорку (грудень-березень 1980 р.), в Філадельфії (жовтень 1982 р.), в Едмонтоні (травень 1983 р.) і знову в Нью-Йорку — з нагоди появи монографії мистця (травень 1984 р.).

З Неділком і його творчістю я вперше зустрівся весною 1961 р., зразу ж після переїзду мистця з Буенос-Айресу до Нью-Йорку. В середовищі доволі консервативного ОМУА на Неділка дивилися як на "свого" модерніста, "який малює так, що світ на його краєвидах стає наче залитий сліпучим сонцем, так що й глядачеві неначе очі болять і все міниться в кольоровій гарячці".¹ Саме тоді, коли творчість Неділка добігала свого зеніту, мистецтво загалом стояло на порозі перелому. Спочатку шепотом, а згодом зовсім відкрито почали говорити про кінець панування безпредметного абстракціонізму й повороту до предмету. Традиціоналісти почали дивитися в майбутнє з надією великого відступу мистецтва на давні випробувані позиції. Але, як

1. Антін Малюца, "Микола Неділко", *Свобода*, 22 квітня 1966.

Микола Неділко, *Човни* (1965, олія, 29" x 21")

цього треба було сподіватися, замість великого відступу прийшов наступ з нетрів "антикультури". Замість повороту "блудних синів" до статечности академізму прийшло "воскресіння" дадаїзму. Якщо й повернувся з забуття прогнаний предмет, то не у вигляді виплеканих естетичних форм, а просто зі смітника нашого кожного дня. Прийшла доба "поп арту". Звичайно, провалля між баченим на довоколишніх виставках і на їхніх українських відповідниках поглибилися — Неділко наздоганяв те, від чого мистецтво відходило. Оглядини останньої виставки праць мистця в Торонто зміцнюють рацію першого враження.

Якщо дивитися на творчість Неділка з формального погляду, то вона повинна заповнювати у нашому мистецтві прогалину між імпресіоністичним натуралізмом і новим мистецтвом, яке прийшло йому на зміну. Цей процес належить до минулого. На слухність такої класифікації вказують деякі фактори. В творчості Неділка немає описової розповіді. Змістом йому служить колір. Тут природа лише спричиняється до постання зіставлень компліментарних кольорів. Вони, як у безпредметному малярстві, могли б зовсім переконливо обійтися і без неї, але цього останнього кроку Неділкові вже не довелося зробити. Таке саме можна сказати і про деяких інших наших мистців — завжди й скрізь мова

про цей неосягнений крок, перехід від реального до абстрактного.

Цікаво тут буде відзначити, що хоч Неділко (народжений на Сумщині 1902 р.) навчався малярського ремесла в Київському художньому інституті під наглядом таких видатних педагогів, як Федір Кричевський і Михайло Бойчук, він не піддався їх впливові. У протилежність до своїх учителів, зацікавлення яких зосереджувалося на людині і які, кожен по-своєму, творили складні тематичні композиції, Неділко завжди малював природу, і краєвид був єдиним джерелом його надхнення, а люди, зображувані ним, — рідко і то лише як частина загальної композиції. Відпорність на сторонні впливи не завжди лишала позитивні наслідки, що особливо помітне завдяки квалості його рисунку і цілковитій відсутності спроб складнішого компонування картини. Властиво всі залишені Неділком малярські праці — це етюди, намальовані під першим враженням, в більшості нескінчені.

Неділко настільки був відданий своєму уваленню про те, як має виглядати його малярство, що коли після закінчення Київського художнього інституту 1928 р. він був змушений вибрати: або малювати в стилі пропагандивного соціалістичного реалізму, або цілком покинути малярство — він вибрав останнє. Неділко почав знову малювати аж після десятирічної перерви, опинившись 1941 р. у Львові.

На волі, спочатку в Німеччині, а пізніше в Аргентині й США аж до самої смерті, він безнастанно працював над своїми картинами, звертаючи основну увагу на улюблений колір. Упродовж свого життя Неділко створив біля 1000 картин, порозкиданих тепер по всьому світу в різних збірках. Виставлені в КУМФ в Торонто картини — це мала, пересіяна частинка його великої спадщини.

Можна сказати, що там, де залишив Неділко, починає **Наталія Погребінська** — звичайно, у зовсім теоретичному аспекті. Між ними багато паралель і ще більше протилежностей. Спільним для них є ліризм кольориту, який, мабуть, має спільне коріння. Неділко, як вже згадувано, вчився в Кричевського, у Кричевського також училася Людмила Морозова — перша вчителька Наталі Погребінської.

Як і Неділко, Наталія Погребінська народилася в Україні, але виховалася і дозріла вже в Америці. Її українська особливість збагачена американським досвідом — вона закінчила малярські студії в Інституті імені Пратта в Брукліні зі ступенем бакалавра 1961 р. і магістра 1962 р. Вихована на зразках абстрактного екс-

Наталія Погребінська, *Концерт над морем* (1980, олія, 60" x 60")

пресіонізму і безпредметного малярства, столицею якого в післявоєнні роки був Нью-Йорк, Наталія Погребінська навчилася думати крізь призму абстрактних уявлень — і в них сила й слабкість її творчості. Коли Неділкові й іншим нашим мистцям закидаємо нездібність перейти від предметного до безпредметного малярства, Наталі Погребінській довелося починати від безпредметності. Біда в тому, що в той сам час коли вона почала робити перші самостійні кроки в мистецтво, батьки безпредметного малярства, її вчителі й ідоли, опинившись в творчому застої, почали збентежено шукати предмету (Віллем де Кунінг і інші). Можливо, що й тут прийшла з порятунком її перша вчителька Людмила Морозова, яка дала Наталі добрі початки. Якщо на перший погляд малярство Наталі Погребінської робить враження цілком абстрактного, то після дбайливіших оглядин глядач розпізнає постаті й предмети, і тому не могло бути

влучнішої назви, ніж "Фарба і фантазія", якою вона назвала свою першу індивідуальну виставку, що й підкреслив Ярослав Лешко, професор історії мистецтва Сміт коледжу:

Мистецтво Погребінської — це в основному натяки, споріднення і збудження, осягнені за допомогою ефективною взаємодією кольорів, форм і жестів. Це мистецтво дуже залежне від уяви мистця, крізь яку "неначе хмари" проходять зображення, а творча свідомість затримує і перетворює їх на твори мистецтва. Діапазон створених уявлень захоплює — не тільки різноманітністю баченого, але також спорідненням з реальним світом, на якому вони в більшій чи меншій мірі основані.²

З відтінків жовтих, рожевих, оранжевих і блідоблакитних кольорів, а також м'яких різноманітних форм картин Наталі Погребінської променіють невимушена радість і живучість, а часто й дотеп. Такою є багаторозмірна композиція *П'юпай і Момай*, на якій спостережливий глядач знайде без особливих труднощів частини знайомих постатей героїв популярних коміксів. Подібною є мальована акриліком картина *Грушка*, з еротичною догадкою. Взагалі еротика з натяками на статеві частини жіночої анатомії притаманна малярству Наталі Погребінської. Вона абсолютно не збагачує творчості, але якщо це вияв жіночого "визволення" в рамках модного тепер "фемінізму", тоді її можна розглядати як своєрідну позначку нашої дійсності. Загалом, малярства, подібного до творчості Наталі Погребінської, багато, воно банальне і не вирізняється тривкими властивостями.

Навіть якщо малярство Наталі Погребінської в порівнянні до довілля не перейшло межі пересічності, воно вказує на перемогу її творчого духу над буденним і часто жорстоким світом, який намагається затемнити наш кругозір і звузити нашу душу. Її життя, як і мистецтво, завжди відзначалося активністю. Після закінчення студій в Інституті імені Пратта, де вона деякий час працювала інструктором малярства, Наталя Погребінська в 1963-1964 рр. подорожує по Радянському Союзу з виставкою американського мистецтва, на якій виконує обов'язки доповідача про модерне мистецтво в протигагу до доповідей відомих американських мистців-реалістів Нормана Роквелла і Фріца Айхенберга. Повернувшись до Америки, вона згодом поселяється біля містечка Лексінгтон в мальовничих Кетскілських горах на північ від Нью-Йорку, недалеко Гантеру, де має свою студію Людмила Морозова. Там серед гір і лісів над потоком Скогарі Наталя Погребінська відновлює понадстолітній історичний

2. Взято з листівки-запрошення на виставку Наталі Погребінської.

кам'яний дім гугенотів, у якому відкриває свою галерію і антикварню. Якщо поїдете в Кетскілські гори збирати дикі ягоди й гриби або відвідати дерев'яну церковцю в Гантері, не забудьте заглянути в галерію Наталі Погребінської в "Кам'яному домі".

■

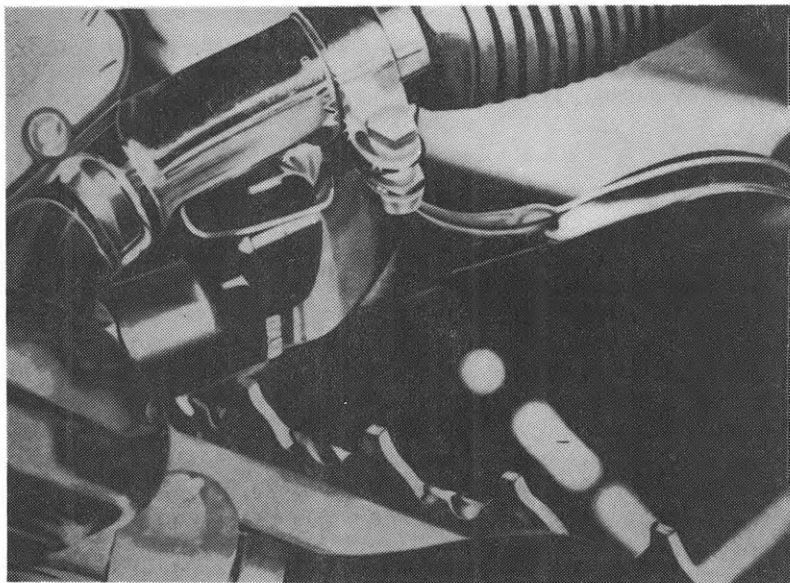
Нас часто просять розказати про найновіше в світовому мистецтві.

Мабуть, аматорам "свіжого запаху фарби" наша розповідь не цілком припаде до вподоби — щораз то частіше чути заклики відкинути традиційне станкове малярство і взагалі прийняту концепцію мистецького твору як єдиного, своєрідного і неповторного об'єкта. Кажуть, що малярство і скульптура перестали існувати, а мистецьким твором став задум мистця, що мистецтво — це концепція, яка існує поза предметом і зоровим переживанням, а проведення концепції в життя — річ другорядна, позамистецька, ремісничка.

— А, яка участь наших мистців у творенні нового мистецтва? — питаєте.

Мусимо визнати, що жінки ведуть у нас перед — вони вміють краще підхопити нові кличі, пристосуватися. Візьмим, хоч би Дарію Дорош, відому нашим читачам з *Сучасности*, Наталку Гусар з її незабутньою скульптурою *Вареники* чи недавно і передчасно спочилу Христину Оленську. Мистецтво останньої сягло найдальших закутків зачерствілого світосприймання, проломлювало стіну моральних стандартів, оповідало про замовчуване. Христина Оленська досягнула те, чого не зуміли ті, що хотіли здивувати байдужих мешканців космополітичної метрополії Нью-Йорку. Вона робила з пап'ємаше людські фігури на ввесь ріст і вбирала їх — спотворювала зроблені фігури і обличчя, даючи можливість таким способом зобразити внутрішню наснагу. Вислід був безпорівняльний — народжувалися твори, біля яких не можна було пройти, не зупинившись, не можна було лишитися байдужим. Враження після цього звичайно було негативним, хвилюючим і обурливим.

Чи можна поставити малярство **Ілони Сочинської** поруч творчості Дарії Дорош, Наталки Гусар, Христини Оленської й інших молодих мисткинь, які відважилися крокувати з мистецтвом свого часу? Можливо ще надто рано відповідати на це питання, але враження від її першої індивідуальної виставки в Українському інституті Америки підказує, що маємо мисткиню великих можливостей. Найцікавішим у її творчості є поєднання в одній композиційній цілості абстрактних і реалістичних елементів, що витворює надреальну атмосферу. Реалістичні елементи намальо-

Ілона Сочинська, *Близький погляд* (1981, олія, 66" x 48")

вані поправно з майже фотографічною точністю — побільшені до понадпропорційної величини в раніших картинах або в новіших композиціях вплетені в абстрактні конструктивні форми. Їх рекламоподібне виконання не лишає нічого уяві глядача, що різнить малярство Ілони Сочинської від багатомовності сюрреалізму. Символіка її метафор іноді еротична, як це тепер личить феміністичному малярству, вона у неї надто інтимна, доступна тільки їй самій.

Ілона Сочинська має добірну мистецьку освіту. Ступінь бакалавра вона здобула в Школі проектування Ровд Айленду, а магістра в школі мистецтв і архітектури Єйлського університету. Після закінчення студій вона почала працювати в рекламному мистецтві, відкривши свою власну фірму, замовниками якої були великі американські корпорації Мобіл ойл, Рейн Вебер і Банк оф Америка. Мабуть тому комерційна техніка залишила такий глибокий слід на творах її красного мистецтва. Починаючи з 1981 р., вона брала участь у різних збірних виставках і двічі в Бруклінському музеї. Ще перед виставкою Ілони Сочинської мистець Святослав Гординський писав:

Добре, що ця виставка справді модерного малярства має місце в Українському Інституті Америки, який весь оточений галеріями

модерного мистецтва, зі своїми відвідувачами з цілого світу, завжди зацікавленими всім новим, що твориться в мистецтві.³

Я був на вернісажі виставки 20 жовтня. За кілька днів я знову прийшов, щоб краще ознайомитися з творами Ілони Сочинської і показати їх моїм американським приятелям. Заповіджена двотижнева виставка була закрита. Тільки згодом я довідався, що виставка тривала лише три дні через недбале планування імпрез в інституті.

3. Святослав Гординський, "Виставка картин Ілони Сочинської", *Свобода*, 18 жовтня 1984.

ВСЕСВІТНЯ МУЗИКА Й УКРАЇНСЬКИЙ МЕЛОС

Роман Савицький

Українські народні мелодії були завжди предметом зацікавлення чужих музикознавців чи виконавців-співаків, особливо польських та російських. Багатство мелодики наших пісень приваблювало теж інших чужих помпозиторів, які використовували їх у своїх творах. Про це нам відомо з розвідок таких музикознавців як Борис Кудрик, Василь Витвицький, Галина Тюменева, Леніна Єфремова, із праць літературознавця Григорія Нудьги та інших. Завдання цієї статті подати дуже стислий огляд найважливіших творів світової музики, які були під впливом українського мелосу. Цей огляд мов вступ до теми і здійснено його на базі давніших джерел та нових, власних дослідів. Огляд не аналізує окремих творів, натомість подає у межах журнальної статті якнайширший діапазон впливів української пісні у світовому масштабі.

Росія

Петро Чайковський (1840-1893) зі всіх великих композиторів залишив найбільше число творів великої форми (симфонії, концерти) базованих на українських народних мелодіях і створених в самій Україні. Його Друга симфонія (*Українська*) в останній частині опрацьовує жартівливу пісню "Та внадився журавель" у формі варіацій. Українська мелодика звучить і в інших його симфоніях, зокрема в Четвертій, де в першій частині (починаючи з такту 103) точно передано мотив пісні "Ой звідси гора" або "По той бік гора".¹

Відомий Концерт б-моль (ч. 1) для фортепіана й оркестри Чайковського весь побудований на українських народних мелодіях; побічну тему першої частини композитор записав від сліпих лірників у Браїлові (Поділля) і нею є наспів, близький до мотиву плачу з народної думи, який точно збігається з бурлацькою піснею "Ой ішов козак з Дону" та близький іншим народним мелодіям. Остання ж частина того концерту використовує грайливу веснянку "Вийди, вийди, Іванку", яку співають теж словами "Весна, весна, наша весна".²

1. На цей факт вказав Степан Мілянчик (Англія), надіславши мені уривок партитури й опис інструментації.

2. Галина Тюменева, *Чайковський і Україна* (Київ: "Мистецтво", 1955).

Чайковський не любив великих міст (подорож до Нью-Йорку його вичерпала) і найрадше творив у таких затишних місцях, як Браїлів, Кам'янка в Україні, де він мав чимало нагоди чути українські народні мелодії. В 1890 році, побувавши в Києві, Чайковський (який, до речі, був запорізького козацького роду) відвідав Миколу Лисенка і, прослухавши його щойно закінчену оперу *Тарас Бульба*, дав цьому творові високу оцінку.

Чимало творів великої форми з українськими впливами залишили й інші російські композитори. Сергій Ляпунов (1859-1924) написав *Українську рапсодію* для фортепіяна й оркестри, у якій відтворив українські народні мелодії зі збірника Петра Сокальського.³ У першому виконанні цього твору (Берлін, 1908) солістом був видатний італійський композитор-піаніст Ферручіо Бузоні. Сергій Рахманінов (1873-1943), останній представник старої романтичної школи, творив багато для фортепіяна. У його Концерті ч. 3 для фортепіяна й оркестри (частина перша) вступною темою послужив старовинний церковний наспів Києво-Печерської Лаври, про що писав музикознавець Яссер,⁴ котрий був особисто знайомий із композитором. Концерт оп. 48 для скрипки з оркестрою сучасного композитора Дмитра Кабалевського (нар. 1904 р.) теж застосовує у значній частині твору народні пісні "Ой у Києві, та на городищі" і "Козаченько впився". Між творами Кабалевського є два цикли фортепіянових варіацій оп. 51, чч. 4 і 5 на теми пісень "Ви музики, хлопці добрі" та "Котику сіренький". Відомості про це та про численні інші українські мелодії, використані в його творах композитор дав особисто.⁵

До українських народних мелодій зверталися такі представники новітньої школи, як Сергій Прокоф'єв (1891-1953), Ігор Стравінський (1882-1971)⁶ і чимало давніших композиторів: Ми-

3. *Малороссийские и белорусские песни* (Петербург, 1903).

4. Joseph Yasser, "The Opening Theme of Rachmaninoff's Third Piano Concerto and Its Liturgical Prototype" (Вступна тема Третього фортепіянового концерту Рахманінова і її літургійний прототип). *Musical Quarterly*, липень 1969, стор. 313-328.

5. Лист Д. Кабалевського до мене, написаний в Москві 27 червня 1973 р. Скрипковий концерт Кабалевського, записаний м. і. в авторському виконанні (як і вищезгаданий концерт Рахманінова) у радянській музичній фірмі "Мелодія" Д-14029/30. У цьому записі солістом є Д. Ойстрах, диригентом композитор. Свої фортепіянові Варіації оп. 51 ч. 4 композитор-піаніст Кабалевський має теж у власному записі ("Мелодія" Д-5892).

6. Василь Витвицький, "Ігор Федорович Стравінський", *Сучасність* 1971, 11, стор. 68-77. Його ж "Слідами української тематики у творчості Сергія Прокоф'єва", *Нові дні*, листопад 1973, стор. 9-11. Див. теж Якова Сорокера "Українські мотиви в творчості Сергія Прокоф'єва", *Сучасність* 1981, 9, стор. 39-45.

хайло Глінка (1804-1857), Олександр Серов (1820-1871) та Микола Римський-Корсаков (1844-1908). Між ними вирізнявся особливо обдарований Модест Мусоргський (1839-1881), який наполегливо вивчав українську пісенність, до того ж особисто знав і поважав Т. Шевченка. Його *Сорочинський ярмарок* (за М. Гоголем) є досі найудалішою чужою оперою на український сюжет; у ній композитор використав низку народних пісень України, строфи Шевченка та кольорит народного побуту.⁷

Польща

Паралельно з українською школою в польській літературі польська музика впродовж віків теж зазнала українських впливів. Мелодії козачків настільки емоційно виразні й яскраві з мистецького погляду, що завжди привертали увагу не тільки мистців України, а й Росії, Польщі та інших країн. В балетах і операх польських композиторів 18 століття використовуються народні мелодії козачків.⁸

Із Польщі вийшли такі композитори, як учень Гайдна Францішек Лессель (1780-1838), Фортепіянові варіації оп. 15 якого на тему пісні "Їхав козак за Дунай" (1810) були, мабуть, першим поважним твором на цю відому мелодію козака Семена Климовського.⁹

З огляду на великий вплив творчості Ф. Шопена (1810-1849) на світову музику дуже цікавими є випадки впливу, в свою чергу, української мелодики на окремі його фортепіянові твори та пісні.¹⁰

Українські народні первні пізнаємо у таких видатних майстрів як Станіслав Монюшко (1819-1872), обробку якого української народної пісні "Козак"¹¹ залюбки інтерпретував тенор Олександр

7. Леніна Єфремова, *Мусоргський і Україна* (Київ, 1958).

8. Jan Prosnak, *Kultura muzyczna XVIII wieku* (Polskie wydawnictwo muzyczne, 1955), стор. 179.

9. Див. мою розвідку "Козацька любовна пісня лунає по світі". В оригіналі: "The «Kozak Love Song» Heard 'Round the World", *The Ukrainian Weekly* (Джерзі Сіті), 11 і 18 жовтня 1981 р.

10. Василь Витвицький, "Українські впливи у Шопена", *Діло* (Львів), 3-8 травня 1934 р.; Стефанія Павлишин, "Елементи української мелодики в творчості Шопена" (доповідь, Варшава, 1963); Йосип Хомінський, "Шопен і українська музика", *Календар УСКТ* (Варшава, 1966).

11. В польській обробці: "Tam na gorze jawor stoi, jawor zielonienki", що звучить дуже близько до української народної "Ой у полі та два явори". Із сольоспіву Монюшка п. з. "Козак" американський композитор Едвард МекДавел (Edward MacDowell, 1861-1908) здійснив транскрипцію на чоловічий хор п. з. "The Cossack", друкованої в Нью-Йорку (1897).

Мишуга. В свій час відомі були теж *Три галицькі танки*¹² для фортепіяна на чотири руки Юліюша Зарембського (1854-1885). Твір Зарембського, який у фіналі включав танок колимийку, був зоркестрований його вчителем Лістом. Ця робота Ліста друком не вийшла, а рукопис покищо не знайдено.

Український мелос позначився теж на діяльності такої особистості, як Кароль Ліпінський (1790-1861), який працював деякий час у Львові та був відомий як скрипаль-віртуоз, що конкурував із самим Паганіні. Ліпінський здійснив гармонізацію цінної збірки польських та українських народних пісень Галичини, яка випередила навіть *Русалку Дністрову* Шашкевича.¹³ Українські пісні записані там по-українськи, правда латинською абеткою.

Із інших можна ще коротко згадати думки й коломийки для фортепіяна Фелікса Яронського (1823-1895), "Козачок" для симфонічної оркестри Зігмунта Носковського (1846-1909), *Українські шкци* оп. 27 для струнного квартету Юзефа Коффлера (1896-1943), *Українську рапсодію* оп. 22 для фортепіянового тріо Тадеуша Ярецького (нар. 1889 р.), *Гуцульську сюїту* для фортепіяна (1954) Генріка Држевського (нар. 1903 р.). Роман Палестер (нар. 1908 р.), в оркестровому творі "Танок з Осмолоди" дав теж мотиви Гуцульщини.¹⁴

Угорщина

Найвидатніший угорський композитор 19 століття Ференц Ліст (1811-1886) кінчав свою блискучу кар'єру піаніста-віртуоза в Україні 1847 року концертами в Києві, Львові та в інших містах. В селі Воронинці (Поділля) скомпонував він тоді для польки Кароліни Віттгенштайн сюїту для фортепіяна п. з. *Жнива у Воронинцях*.¹⁵ Перша частина сюїти побудована на баладі "Ой не ходи,

Англійський текст, зроблений в дусі пісні Монюшка, належав правдоподібно МекДавелові.

12. В оригінальному виданні (1880) мають французьку назву *Trois Danses galiciennes*.

13. *Muzyka do piesni Polskich i Ruskich ludu Galicyjskiego* (Львів, 1833).

14. Антін Рудницький, "2-ий Концерт Фільгармонії", *Діло*, 22 грудня 1933 р.

Українсько-польські музичні стосунки чекають дефінітивної праці. Із цікавіших появ можна згадати такі: а) Нестор Нижанківський, "Про спорідненість гуцульського і гуральського мелосу" (докторська дисертація, доля якої невідома); б) М. Б., "Український фольклор у творчості польських композиторів", *Український календар* (Варшава, 1974), стор. 246-251.

15. В оригінальному виданні (Липськ: Кістнер, 1849) сюїта названа *Glanes de Woronince*, "Ballade d'Ukraine" — це титул, наданий Лістом першій

Беля Барток і Антін Рудницький

Грицю", а третя, остання частина, звертається до мелодії пісні "Віють вітри, віють буйні" (обі пісні приписуються легендарній народній поетесі часів Хмельниччини Марусі Чурай).

Беля Барток (1881-1945), один із найвизначніших представників модернізму, втримував тісні зв'язки з Україною. Як видатний етномузиколог, він постійно цікавився народними піснями України (та інших слов'янських країн), публікував на ці теми студії, в яких доводив також впливи коломийок на угорську народну музику.¹⁶ Особисте знайомство Бартока з такими музикознавцями та композиторами, як Філарет Колесса, Василь Барвінський чи Антін Рудницький, давало композиторові цінний матеріал для таких дослідів.¹⁷

частині твору. Недавно вийшли перші записи сюїти м. і. на платівці фірми Artist Direct (США) у виконанні видатного данського піяніста Гуннара Йогансена. Твір Ліста обговорюється в моїй розвідці п. з. "Тема Гриця й варіації", в оригіналі "«Hryts» Theme and Variations", *The Ukrainian Weekly*, 29 січня та 5, 12, 19, 26 лютого 1984 р.

16. Беля Барток, *Народная музыка Венгрии и соседних народов* (Москва, 1966).

17. Василь Барвінський, "Беля Барток у Львові", *Українська музика* (Стрий) 1937, 5-6, стор. 71-76; Антін Рудницький, "Знайомство з генієм", *Свобода* (Джерзі Сіті), 2 березня 1955 р.

Як композитор, Барток створив низку інструментальних творів, у яких використані українські народні мелодії, очевидно, в сучасному звучанні. До них належать: Друга рапсодія для скрипки з оркестром,¹⁸ "Українська пісня" з *Малої сюїти* для фортепіяна¹⁹ (1936) та інші. Відомий його рукопис від лютого 1945 р. — пісня "Я купив ячменю" для голосу з фортепіаном в угорській обробці.

Австрія, Німеччина

Українські елементи у творчості віденських класиків чи романтиків Моцарта, Гайдна, Бетговена та інших були вже побіжно розглянуті такими дослідниками, як Кудрик, Майчик²⁰ та інші. Вони розповідали про шляхи, якими українські мелодії діставалися до Відня, і про те, що в цьому місті перехрещувалися шляхи й культурні впливи багатьох народів Європи. На протилежність до дуже докладних дослідів творчості, скажімо, Мусоргського чи Чайковського, які вже у нас зроблено, український аспект творів вищезгаданих композиторів віденської школи простудійований незадовільно.

Найслабше стоїть справа з В. А. Моцартом (1756-1791), хоч відомо вже, що його син Франц Ксавер²¹ довго жив у Львові, заклав там основи музичної освіти і творив частинно під впливом української народної мелодики (до нас дійшли Фортепіянові варіації на тему пісні "У сусіда хата біла"). У Ф. Й. Гайдна (1732-1809) є відоме "Угорське рондо" у Фортепіяновому тріо оп. 75, ч. 1, де звучать лемківські пісні: "Прийшов бим я до вас", "Тече вода каламутна".

З трьома вищезгаданими майстрами тонів (а особливо з Бетговером) підтримував постійні зв'язки граф Андрій Розумовський, син останнього гетьмана України Кирила, відомий у Відні як щедрий меценат та знавець мистецтва. Тому українські музичні

18. Див. статтю "Рутенський епізод у Другій рапсодії Бартока". В оригіналі: Laszlo Somfai, "Bartok 2. Hegedürapszódíjánok rutén episódja", *Muzsika* (Будапешт), березень 1971, стор. 1-3.

19. В оригіналі *Petite Suite* існує у записі самого композитора на платівці фірми Turnabout THS-65010. Це копія давнішої платівки фірми "Континенталь" періоду перед 1943 роком. Українські впливи у Бартока розглядаються в моїй студії "Барток і Україна", в оригіналі "Bartok and Ukraine", *The Ukrainian Weekly*, 22 і 29 листопада 1981 р.

20. Борис Кудрик, *Українська народня пісня і всесвітня музика* (Львів, 1927); Іван Майчик, "Лемківські мелодії у симфоніях і сонатах", *Жовтень* (Львів) 1966, 6, стор. 108-112.

21. Franz Xavier Mozart (1791-1844).

впливи у Відні у 1790-1815 роках слід розглядати бодай частково як вислід активності Розумовського і наслідок того, що його пишні покої служили тоді центром культурного життя віденської аристократії, особливо центром її музичного життя.

Людвіг ван Бетговен (1770-1827) з усіх великих композиторів Заходу найчастіше звертався до українських мотивів, хоч ті моменти подибуємо не все у його відомих великих творах. Наприклад, нечасто виконувані Варіяції оп. 107 ч. 3 для флейти з фортепіаном²² побудовані на близькому варіанті наддніпрянської пісні "Садом, садом, кумасенько, а я за тобою", поширеної свого часу Капелею бандуристів імені Шевченка в обробці Григорія Китастого. Ці варіяції створено року 1819. В тому ж році постають теж Варіяції оп. 107 ч. 7 для флейти з фортепіаном, на тему вже згадуваної пісні Климівського "Їхав козак за Дунай". Рукопис тих "козацьких" варіяцій Бетговена зберігає музей композитора, "Бетговенгауз", у Бонні, в Німеччині. Два цикли Варіяцій оп. 107 — речі маловідомі, проте, для нас цікаві, бо це самостійні твори камерного типу, побудовані в цілості на відомих українських темах, у той час коли в інших випадках українські мелодії вжиті Бетговеном лиш епізодично.

Крім Варіяцій оп. 107 ч. 7, Бетговен ще раз звернувся до пісні "Їхав козак за Дунай" у 1816 році. Тоді ж він створює порівняно недавно відкриту обробку для голосу та фортепіанового тріо (фортепіано, скрипка, віолончеля) "Козацька мелодія".²³ Німецькомовний текст п. з. "Шене Мінка" поета Тідге загалом передає настрої українського оригіналу, а музика Бетговена своєрідно віддає козацьку пісню Климівського, додаючи до неї характеристичні для композитора елегантні звороти і більшу, ніж в оригіналі, любовну настроєність.

У той таки час, 1815 року, постають репрезентативні Варіяції оп. 40 п. з. "Шене Мінка" на тему цієї самої козацької пісні. Це твір для фортепіяна засновника німецької романтичної опери К. М. Вебера.²⁴ До пісні Климівського звертається тоді ж таки визначний учень Моцарта Гуммель,²⁵ який, як піяніст, успішно конкурував з самим Бетговеном. Гуммель вибирає козацьку пісню як тему свого амбітного, розлогого Тріо а-дур оп. 78 для фортепіяна, флейти і віолончелі (з'явилося друком у Відні 1818 р.).²⁶

22. Бетговен назвав ці варіяції на цю тему "Мелодією Малоросії". В оригіналі: "Air de la Petite Russie".

23. "Air cosaque", Werk ohne Opus ("Schöne Minka" von Christoph A. Tiedge).

24. Carl Maria von Weber (1786-1826).

25. Johann Nepomuk Hummel (1778-1837).

26. Творчість Бетговена, Вебера й Гуммеля на тему "Їхав козак за

С. Крушельницька та Джакомо Пуччіні. Каїр, 1904

Інтермедія для теоретизування

Світова прем'єра опери *Мадам Баттерфляй* Дж. Пуччіні була вкрай невдалою. Опері грозило забуття. Загальновідомо, що твір врятувала від загибелі сопрано Соломія Крушельницька блискучим виступом у головній ролі в другій, виправленій постановці (Брешія, 1904). Безмежно вдячний і до глибини зворушений композитор подарував співачці свій фотопортрет, підписавши його: "Найпрекраснішій і найчарівнішій Баттерфляй. Джакомо Пуччіні. Торре дель Ляґо, 1904".

Дунай" обговорена в моїй розвідці, цитованій вище п. з. "Козацька любовна пісня лунає по світі". Всі ці твори можна побачити в сучасному друку та почути в сучасному звукозаписі, хоч національна приналежність пісні Климовського не завжди правильно подана, та ця проблема також заторкнена у моїй студії. Про світову мандрівку пісні "Їхав козак за Дунай" та інші наші мандрівні мелодії див. статті Григорія Нудьги "Українська пісня за кордоном", *Вітчизна* (Київ) 1958, 11, та "Про Семена Климовського і пісню", *Радянське літературознавство* 1960, 4.

Вислідом своєї світової кар'єри Крушельницька мала близькі творчі зв'язки з найвидатнішими музикантами доби. Такі композитори, диригенти, співаки, як Пуччіні, Р. Леонкавалло, Ріхард Штраус, А. Тосканіні, Леопольдо Муньйоне, Е. Карузо, Маттіа Баттістіні, Тітта Руффо та багато інших, були, як ствердив дослідник Михайло Головащенко, "палкими шанувальниками її великого таланту, її щирими друзями".

Відомо теж, що у репертуарі співачки був великий вибір українських народних пісень, які вона залюбки виконувала на закінчення своїх концертних програм. Подібне можна б сказати про співаків Миколу Іванова, Мишугу, Івана Алчевського, Модеста Менцінського та деяких інших. Всі вони: 1) були високопрофесійними мистцями, 2) втішалися непересічними успіхами в Східній, Центральній та Західній Європі, 3) втримували тісні творчі зв'язки з передовими композиторами, диригентами свого часу та 4) були добрими знавцями української народної пісні.

Запропонуємо з вищевказаного тезу. Твори з українськими впливами рясніють сотнями на мапі Європи. Чи не є деякі з них вислідом діяльності таких, в найширшому розумінні, "амбасдерів української пісні", як Крушельницька, Іванов та інші?

Тут теж багато вважать музичні смаки та зацікавлення. Наприклад, Барток, крім композиції, займався все життя етнічною музикологією, отже його приманювала українська пісня радше в первісному, народному, примітивному оформленні. Проте, більшість видатних композиторів 19 та раннього 20 століття оберталися в аристократичних і професійних музичних колах і на них могли мати враження лише витончені інтерпретації високоякісних професійних артистів. Вищезгадані українські солісти відповідають, власне, таким передумовам. Мусимо усвідомити, що українські пісенні впливи (особливо на Заході) сьогодні вже важко пояснювати лише найнятими відділами козаків, мандрівними бандуристами чи невибагливими збірками народних пісень, отже майже виключно аматорськими поняттями.

США

Американські композитори створили низку концертних творів, побудованих на українських піснях. Можна згадати Сюїту для скрипки з оркестром *Українські вечори* (за Гоголем) Леффлера²⁷ (1891), *Українську сюїту* для струнної оркестри Пор-

27. Charles Loeffler (1861-1935), *Les veilles de l'Ukraine*. Твір обговорюється частинно у моїй розвідці "Майська ніч", в оригіналі "May Night", *The Ukrainian Weekly*, 20, 27 травня, 3 червня 1984.

тера²⁸ (1925) і, врешті, такі сучасніші твори, як *Різдвяну увертюру* для симфонічної оркестри Березовського²⁹ (1943) та фортепіанові транскрипції 14 українських народних пісень видатного сучасного композитора й музиколога Голзі Стівенса,³⁰ здійснених в 1956 і 1960 роках.

Проте ще більшого поширення у США зазнали англомовні обробки українських пісень, яких вийшло у різних формах і виданнях кілька соток. Такі обробки популярного типу звичайно не передавали точно текстів українських оригіналів, а їх настрій ставав багато легший, навіть жартівливий. В такому стилі була створена обробка легкого жанру пісні Климовського "Іхав козак за Дунай" двома композиторами: менш відомим Гербертом Стотгартом і далеко важливішим Джорджем Гершвіном³¹ в 1925 році. На протилежність до Бетговена, який скористав із козацької пісні в цілості, Стотгарт і Гершвін використали лише сам початок її, точніше, перші дві музичні фрази, і підготували свою обробку для сопрана і тенора (дует) з оркестрою. Англійський текст — це дуже вільний переклад Климовського, але все таки зроблений в дусі оригіналу. Пісню Климовського опрацьовано відтак у США (та в Європі) кількома композиторами для чисто інструментального виконання.³²

28. Quincy Porter (1897-1966), *Ukrainian Suite*. Використовує мелодії пісень "Ой, зійшла зоря", "На вулиці скрипка грає" та інші.

29. Композитор нар. 1908 року, російського походження. Його підпис і назва твору в оригіналі: Nicolai Berezowsky, *Christmas Festival Overture; Ukrainian Noël* Op. 30, No. 2. У підзаголовку твору та в поясненнях композитор виразно пише, що користується українським матеріалом. У творі опрацьовуються такі мелодії, як "Ой сивая та і зозуленька", та відома дитяча "Ой хто, хто, Миколая любить". Див. мою розвідку "Українське Різдво", в оригіналі "Ukrainian Noel", *The Ukrainian Weekly*, 20 грудня 1981 р.

30. Halsey Stevens (нар. 1908 р.), *Eleven Ukrainian Folksongs* (1956) та *Three Ukrainian Folksongs for Piano* (1960). У факсимільних публікаціях тих транскрипцій та в численних листах до мене композитор писав, що користувався збірником *Українські народні пісні* у 2 томах (Київ, 1955). Транскрипції короткі та легкі для виконання; за 1960 рік це були мелодії пісень: "Коло млина, коло броду", "Та бодай тая степовая", "Копав, копав криниченьку". Одинадцять мелодій із 1956 року згодом транскрибовано для духової оркестри, з чого випущено звукозапис.

31. George Gershwin (1898-1937). Обробка вжита в опереті "Пісня вогню" (*Song of the Flame*). Див. мою цитовану вже розвідку "Козацька любовна пісня лунає по світі". Англомовна назва пісні Стотгарта і Гершвіна є "Cossack Love Song". Із неї існує рідкісний запис на платівці 1926 року фірми Brunswick No. 3099-B.

32. В 1962 році вона з'явилася разом із іншими українськими мелодіями в джазовій обробці композитора Рея Керролла (Ray Carroll) на

Пісня "Ой не ходи, Грицю" теж стала відома в Америці шляхом популярної обробки. Автор її, пісняр Дж. Лоренс, писав, що цю українську пісню співала йому колись мати, яка народилася в Києві.³³ Його англомовна версія постала в 1939 році у формі дотепного діалогу матері з дочкою, яка збирається на вечорниці. "Шлягер" Лоренса спопуляризувала тоді ще молода співачка Дайна Шор,³⁴ сьогодні провідна зірка радіо, кіна й телебачення. Обробку Лоренса згодом переробляли та використовували такі представники американського джазу, як Глен Міллер, Бенні Гудмен³⁵ та чимало інших.

Безперечно найпоширеніший в Америці твір українського походження "Щедрик" Миколи Леонтовича в численних хорових та інструментальних обробках. Мистецтво українського оригіналу, базованого на народному мотиві малої терції, представлено вперше під керівництвом Олександра Кошиця (Київ, 1916). У 1936 році автор низки хорових обробок та диригент (пізніше асистент Тосканіні) Пітер Вілговський³⁶ створив англомовну версію "Щедрика" п. з. "Коляда дзвонів". Англомовний текст вийшов зовсім відмінним від українського, проте, він своєю легкістю відповідав музиці Леонтовича, яку Вілговський залишив без змін.

платівці п. з. *Ukraine Swings* (U-TAB 201S). Обробка Керролла названа: "Cossack's Cha-Cha".

33. Jack Lawrence (нар. 1912 р.). Листа до мене він писав у Бел-Ер, Каліфорнія, 8 квітня 1975 р. Версія Лоренса називається: "Yes, my Darling Daughter".

34. Dinah Shore (нар. 1917 р.). Її платівку з піснею Лоренса фірми Bluebird No. B10920-A продано у кількості понад мільйон примірників.

35. Glenn Miller (1904-1944), Benny Goodman (нар. 1909 р.). Версії їх джазових оркестр відомі у звукозаписах. Мандрівка пісні "Ой, не ходи Грицю" по Америці обговорена теж у моїй цитованій уже розвідці (примітка ч. 15) п. з. "Тема Гриця й варіяції".

36. Peter J. Wilhousky (1902-1978). Згідно з його листом до мене, писаному з Вестпорту, штат Коннектікат, 30 січня 1974 р., він російського походження і в російській ортографії: Петр Іосифович Ольховській, але підписувався Пітер Вілговський. Його версія "Щедрика", п. з. "Carol of the Bells", як у Леонтовича, з'явилася спершу для мішаного хору а капела, хоча згодом Вілговський дав обробки для чоловічого та жіночого хорів. У листі до мене з Вестпорту 28 грудня 1973 р. він згадував про те, що був захоплений українським "Щедриком" і хотів його виконати зі своїм студентським хором. А тому, що цей хор не вмів співати по-українськи, Вілговський зладив англомовну версію, надрукував її у фірмі Carl Fisher (Нью-Йорк), зазначивши різдвяно-український характер твору та його автора Леонтовича. Більшість пізніших нотодруків і платівкових видань подають українське походження "Коляди дзвонів".

Після цього з'явилося незвичайно багато додаткових обробок для хорів різних складів, для малих вокальних ансамблів, врешті, для органів, симфонічних оркестр та теж для різних вокально-інструментальних комбінацій. Від 1922 року, коли оригінального "Щедрика" записав вперше у США на платівку Кошиць, було в обігу, за моїм обчисленням, понад 60 інших записів, головню американських ансамблів, хоч є відомості ще й про поширення "Щедрика" на Францію та Англію. Звичайно, з такою масою обробок їхня мистецька вартість неоднакова. Одначе, є щось символічне в тій жвавості американського "Щедрика", у тій дивній власній життєздатності. Сама плідність обробок має свою особливу вимову та перекликається з первісною програмою народного звучання. Бож "Щедрик" у своєму вікодавньому плані — це гімн життю.

МИСТЕЦТВО КНИЖКОВОЇ ОБКЛАДИНКИ

Ліда Паліў

Оглядаючи кілька років тому виставку книжок письменників-дисидентів у бібліотеці Торонтського університету, я звернула увагу на те, як зовсім по-аматорськи й нецікаво виконані обкладинки більшості наших видань, особливо, коли їх порівняти з польськими чи чеськими.

Насувається питання, чому в нас під сучасну пору так небагато добре виконаних обкладинок? В Україні зобов'язує соцреалізм, тому й обкладинки, хоч виконані компетентно, залишаються шаблонними і непривабливими. Попри наявність у нашій прикладній графіці на Заході свободи мистецького вислову вона не віддзеркалила в собі, за малими винятками, тих мистецьких течій, що розвинулися навколо нас. І це, не зважаючи на те, що в 1920-1930-их роках наші обкладинки йшли крок у крок з європейським авангардом!

Тому що естетична зовнішність книжок та плякатів відбиває культурний рівень суспільства, нам слід багато більше уваги присвятити якості наших графічних оформлень.

Дуже мало матеріялу опубліковано на теми книжкової обкладинки (багато більше пишеться про її внутрішню композицію), тому я постараюся сама проаналізувати цю проблему з власного досвіду в графічному оформленні (дизайні) з певним розумінням того, що робить обкладинку приманливою для покупця. Хоч моя основна тема пов'язана з книжкою, заторкну також і плякат через те, що ці мистецькі галузі подібні своєю формою і функцією.

В українській мові немає відповідника на слово "дизайн". В радянській літературі часами вживають "дизайн", а частіше "мистецьке конструювання". Це останнє слово для мене звучить штучно, тож буду користуватися словом "дизайн".

Дизайн — це зовсім нове поняття. Воно з'явилося під час індустріалізації і зростало під постійним впливом змін у техніці. Важливим є те, що дизайн доходить до ширших прошарків суспільства, ніж скажімо малярство чи скульптура.

Книжкові обкладинки є своєрідними оголошеннями-плякатами, які мусять звертати на себе увагу своєю зовнішністю, повинні бути привабливі, задовольняти, інтригувати, впадати в очі, полонити глядача, як також заохочувати його взятися за книжку.

Обкладинки і плякати можуть складатися виключно із шрифту або включати ще й інші елементи, такі як ілюстрація чи абстрактний дизайн.

Добре графічне оформлення обкладинки мусить включати такі чотири аспекти: 1) естетичний вигляд; 2) легко зрозуміла зорова і словесна інформація; 3) здібність віддзеркалювати зміст і настрої публікації; 4) творити драматичну насагу та елемент, що міг би заінтригувати читача. Розглянемо ці аспекти за порядком.

1. Естетичний вигляд є найважливішим критерієм комунікації. Він притягає око глядача і заторкує його душу. На добрий смак немає формули, але ми мусимо встановити якийсь стандарт і розвивати добрий смак у нашого споживача. Зниження до поганого смаку тільки сприяє посередності. Мабуть тому, що поляки не залежать від комерційного успіху видань і не пристосовуються до смаку "мас", вони сьогодні творять те, що добре, а не те, що популярне і тим самим вибилися на чільне місце у світовому дизайні плякатів і книжок.

Усі елементи книжки чи плякату мусять творити органічну цілість, до якої вже нічого не можна додати і від якої нічого не можна відняти.

Дизайн повинен бити в очі навіть з віддалі своїм естетичним розміщенням площин і кольорів.

Надзвичайно важливим є також шрифт. Ми мусимо усвідомити, що в світі є дуже мало мистців, які створюють нові шрифти, тому недосвідченим графікам слід уникати фантастичних новотворів у тій ділянці.

2. Зорову і словесну інформацію треба подавати в легкій для прочитання, стислій і короткій формі. Скомпліковані теми та ідеї слід зводити до простої формули. Треба ілюструвати тільки один аспект книжки чи плякату, висувати тільки те, що є суттєвим, і ілюструвати тільки певний аспект, а не перевантажувати мистецьке оформлення численними символами.

Коли потрібна довша словесна інформація, корисно міняти величину шрифту і таким чином висувати на передній план найважливіше. Натомість вживання більше, як двох різних стилів шрифту на одній обкладинці чи плякаті, ускладнює читання і знижує естетику враження.

3. Дизайн, шрифт, ілюстрація, стиль, колір і навіть папір повинні віддзеркалювати добу, як також настрої і зміст книжки, може навіть і індивідуальність автора. Це не завелика вимога, якщо взяти під увагу, що книжка містить у собі цінну людську думку, а не миляний порошок. Графік, що проєктує обкладинку, мусить ознайомитися зі змістом книжки і відтворити такі різні можливі настрої як: ліризм, гумор, красу, смуток, трагедію, фантастику, сюрреалізм, еротичу, чи будь-що інше. (Літературний кри-

тик Ю. Шерех свого часу писав про обкладинку Якова Гніздовського для книжки *Доктор Серафікус*: "Ця обкладинка — це найбільш влучна рецензія").

4. Дизайн повинен візуально хвилювати читача, інтригувати його, може навіть шокувати. Обкладинка чи плякат повинні оповісти історію, але й залишити дещо недосказаним. Нескомплікована геометрична розв'язка чи абсолютна рівновага надто логічні для напруги, потрібної, щоб викликати реакцію в людському оці.

Сьогодні в нашому розпорядженні численні технічні засоби для створення елемента несподіванки, здивування чи хвилювання. До них належать: драматична фотографія, видовження форм, перебільшення елементів ілюстрації, засоби оптичної ілюзії і таке інше.

Деякі наші книжки мають незвичайно добре оформлені обкладинки. На жаль, однак, клієнти не завжди дають мистцям вільну руку у виконанні фахового дизайну. Деякі наші видавці чи організації задовольються проектами з поверховою комерційною привабливістю або прямо недоцінюють важливість виконання обкладинки професійним дизайнером. Вони часто намагаються задоволити суспільство тим, що вважають українськими символами, як наприклад: вишивками, соняшниками, козаками, трембітами та іншими стереотипними засобами. Проекти часто дають малярам, не беручи під увагу, що не кожний маляр є добрим дизайнером. Мистецький процес маляра виключає роздумування, свідоме розмислювання; він у нього зовсім спонтанний, його інтелект зливається в одне з емоціями. Натомість дизайнер повинен мати спекулятивний розум у своїй творчій уяві і постійно шукати психологічний підхід до читача.

Наші дизайнери-графіки, що мають за собою професійний вишкіл і довгі роки досвіду, іноді примушені доручати мистецьке виконання проекту особам, які зовсім не ознайомлені з мистецтвом дизайну. Особливо шкідливим для якості графічних проектів є комітети, які, щоб усім догодити, вибирають "найбезпечніший" і тим самим найшаблонніший дизайн. У висліді, наші мистці часто здаються і проектують так, як від них того вимагають.

Деякі видавці, як і, зрештою, велика частина нашого суспільства, бояться всього, що не підлягає конформізму, що експериментальне чи новаторське. У висліді, як я згадувала вже вище, наші обкладинки і плякати стають млявими, без смаку, без надхнення або просто приймають неестетичний вигляд.

Ми мусимо намагатися впливати на видавців, на наші організації і комітети, які відповідають за схвалення проектів, щоб вони

більш уваги присвячували якості дизайну. Ці люди повинні ознайомитися з такими виданнями, як: *Communication Arts*, *Print*, а особливо з високоякісним швейцарським журналом *Graphis*. Добре було б також, коли б організації чи комітети, в разі потреби прийняти певне рішення, мали принаймні одного дорадника з досвідом у ділянці дизайну. Нам слід обов'язково підвищити мистецьку якість української книжки та пляката.

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(У 50-ліття смерті: 1934-1984) (II)

Любомир Винар

2. Замітки про історіографічну спадщину Грушевського

Михайло Грушевський був не лише найвидатнішим організатором українського наукового життя, але рівночасно і найвищим істориком України. Його творча спадщина охоплює понад дві тисячі бібліографічних одиниць, з яких більша частина становила його наукові, науково-популярні і публіцистичні статті, присвячені різним періодам і ділянкам української історії. Самозрозуміло, що в цій статті неможливо обговорити, навіть і поверхово, цю винятково багату історіографічну спадщину історика, яка вимагає окремого, обширного монографічного дослідження. Тут можна обмежитися лише кількома спостереженнями і короткими коментарями до головних історіографічних концепцій Грушевського, які домінували в його головних творах.

Якщо сьогодні ставити питання про найважливіший внесок Грушевського в українську історіографію, то відповідь має бути недвозначна: впровадження істориком самобутньої схеми українського історичного процесу, яка лежить в основі української національної історіографії, і опрацювання монументальної аналітично-синтетичної *Історії України-Руси*, яка мала вирішальний вплив на розвиток української історичної науки в 20 ст. І Дмитро Багалій, один із найвидатніших українських істориків не помилявся, коли твердив у 1926 р., що Грушевський є "найзаслуженіший історик України", а його *Історія України-Руси* була першою монументальною синтетичною працею, побудованою на окремій схемі, яка відповідає вимогам європейської методології і "підводить підсумки усієї попередньої української історіографії".¹⁷ В

Початок статті див. *Сучасність* 1984, 11.

17. Д. Багалій, "Слово", *Ювілей Акад. М. С. Грушевського 1866-1926* (Київ, 1927), стор. 8.

іншій своїй праці Багалій, який не належав до приятелів Грушевського, дав таку характеристику і оцінку схеми Грушевського:

Я властиво визнаю схему М. С. Грушевського за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячеліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю...¹⁸

Тому що вищезгадана схема Грушевського лежала в основі його *Історії України-Руси* та інших його історичних праць і була визнана українськими істориками як національна схема української історіографії, почнемо наші роздумування від обговорення цієї схеми.

3. Історична схема Михайла Грушевського

У 1904 р. Грушевський опублікував на сторінках збірника петербурзької Академії наук свою працю "Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", в якій виступив з науковою критикою російської схеми історії східноєвропейських народів, і рівночасно запропонував свою історичну схему історичного розвитку українського, російського і білоруського народів.¹⁹

Ця наукова схема стала основою його *Історії України-Руси* та інших історичних і українознавчих дослідів. Вона була визнана і прийнята українськими істориками в Галичині, в 1920-их роках у радянській Україні і на еміграції і в своїй основі стала головною схемою української історичної науки за життя Грушевського і після його смерті.

У чому ж полягає значення схеми Грушевського, яку він науково обґрунтував в *Історії України-Руси*, а теоретично з'ясував у вищезгаданій статті? У першу чергу він відкинув гіпотезу-схему російських істориків (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський і ін.), які обстоювали концепцію "общерусской" народности, історії і культури, яка властиво була виявом російського історіографіч-

18. Д. Багалій, *Нарис історії України на соціальному економічному ґрунті* (Київ: Українська Академія Наук, 1928), стор. 81.

19. *Сборник статей по славяновѣдѣнію*, вип. 1. Під ред. акад. В. Ламанського (СПб: Імп. Академія Наук, 1904), стор. 298-304. Статтю Грушевського передруковано в: Михайло С. Грушевський, *Вибрані твори* (Нью-Йорк, 1960), стор. 202-224. Цитати в дальшому тексті цієї статті подаються з вищезгаданого передруку.

ного шовінізму й імперіялізму і негувала історичний розвиток українського і білоруського народу. Грушевський уважав, що немає "общеруської історії", а тим більше "общеруської" народності. Він писав, що пов'язання Київської держави з її суспільно-політичним укладом і культурою, з Володимиро-Московським князівством 13 і 14 ст. не витримує наукової критики. "Ми знаємо, — писав Грушевський, — що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської". Отже штучне сполучення української і московської історії в середньовіччі не має об'єктивної історичної бази. Взаємини Київської держави з Московською він порівнював до взаємин Римської держави з її гальськими провінціями, "а не переємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції" (стор. 204). Рівночасно у своїй схемі Грушевський встановлює періодизацію українського історичного процесу, а також відповідну історичну термінологію. Рання історія, Київська держава, Галицько-Волинська держава є органічно пов'язані політичними, етнічними і культурними процесами українського народу. Вони знаходять своє продовження в Литовсько-Польській державі. Отже Грушевський наголошував тяглість і нерозривність української історії від її ранньої доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України. Саме тому він називає свій основний твір *Історія України-Руси*, пов'язуючи природну нову і стару історичну назву України. Український історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на його території від найдавніших часів до доби Грушевського. У цьому контексті історіографічної схеми історика Грушевського цілком слушно можна вважати батьком української національної історіографії, яка розвивалася на основі його історичної схеми. Осип Гермайзе мав підставу твердити, що Грушевський ставить дослідження історії України "на цілком український ґрунт, не тільки по суті, але по формі. Бо український елемент у попередніх учених дуже часто був обережно прихований, затемнений з причин цензурного переслідування та інших подібних обставин".²⁰ Проте Грушевський пов'язував свою схему з історіографічною спадщиною своїх попередників, без огляду на їхню езопівську мову. У статті, присвяченій О. М. Максимовичеві, він писав:

Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати ці тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Словянства — московсько-династичній, — схему, подик-

20. Осип Гермайзе, "Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського", *Життя і революція* (Київ) 1926, 10, стор. 95.

товану реальними взаємовідносинами східне-словянських народностей; коли я трактував київську добу, як стару добу української історії, і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казньного православ'я, самодержав'я і народности, перед котрими мусів застьобувати на всі гудзики свій віцмундир наш старий ректор, — я тільки назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов.²¹

Справді, як багато могли б навчитися з цих рефлексій Грушевського деякі українські історики, які діють на Заході, і замість продовжувати працю Грушевського, поширювати і доповнювати його схему, плутаються в своїх історіографічних гіпотезах про походження українського народу і не продовжують кращих традицій української національної історіографії. Автор цих рядків повністю погоджується з Дорошенком, що "основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він уґрунтував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя".²²

Тепер виринає засадниче питання про ставлення українських істориків, які живуть і займаються наукою в радянській Україні і на Заході, до схеми Грушевського. Як відомо, радянські історики змушені діяти у системі тоталітарного режиму, дотримуватися директив КПРС, не маючи змоги вести самостійні історичні дослідження. Вони відкидають схему Грушевського, яка підважила головні історіографічні концепції передреволюційної російської історіографії, а також радянську схему історії України. Їхнє наставлення до схеми і історичної творчості Грушевського чітко представлені в недавно виданій *Історіографії історії Української РСР* Л. Коваленко:

Видання зовні солідної багатомової "Історії України-Руси" лише прикривало ідейну нікчемність і наукове банкрутство націоналістичної історіографії. Усі трафаретні вигадки буржуазних націоналістів Грушевський здобув власним соусом — "схемою історії України". Суть її полягала в двох постулатах: 1) історія нібито розвивалася по колах, піднесення змінюються занепадами, 2) загальноросійської історії нібито не може бути, а історію українського народу слід розглядати не лише без будь-якого зв'язку з російською, а й у цілковитім відриві від неї. ...Новою у Грушевського була лише особлива посиленна антиросійська спрямованість, та не проти ца-

21. Михайло Грушевський, "Малоросійськія п'єсни Максимовича і століття української наукової праці", *Україна* (Київ) 1927, 24, стор. 5-6.

22. Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії* (Прага: Український університет в Празі, 1923), стор. 197.

ризму, російських поміщиків і буржуазії, а проти російського народу.²³

Картина цілком ясна. Вона повністю віддзеркалює теперішній трагічний стан української радянської історіографії, яка є служкою російськорадянського режиму і його політичної пропаганди. Ця псевдонаукова історіографія не має нічого спільного зі справжньою українською історичною наукою. Українські історики, які проживають на Заході, продовжують кращі традиції української національної історіографії, базованої на історичній схемі Грушевського. Вони не прийняли її як якусь застиглу "історіографічну догму" — навпаки, вони її критично проаналізували, відповідно поширили і доправили до 20 ст.²⁴ Тут треба підкреслити, що періодизація і термінологія історії України, ці дві інтегральні частини схеми Грушевського, були також прийняті дослідниками історії української літератури, етнографії, економіки та інших наукових ділянок, пов'язаних із вивченням життя українського народу і його суспільних інституцій. У цьому ширшому контексті історіографічна схема Грушевського з її доповненнями стала рівночасно схемою наукового українознавства.

4. «Історія України-Руси» і інші праці історика

У своїй автобіографії Грушевський писав, що опрацювання суцільної історії України було задачею його життя, задушевною мрією і справою чести його і його покоління. Це завдання у головній мірі він виконав. 1898 рік, коли у Львові з'явився перший том його капітальної *Історії України-Руси*, і 1934 рік — рік смерті Грушевського — охоплюють повних тридцять шість років, протягом яких Грушевський систематично реалізував задачу свого життя (друга частина 9 тому *Історії України-Руси* з'явилася в Києві 1931 р., а останній 10 том історії вийшов вже після смерті історика в 1936 р. за редакцією його доньки Катерини). На додаток до цього, Грушевський був автором біля 2.000 праць, які охоплю-

23. Л. Коваленко, *Історіографія історії Української РСР* (Київ: В-во "Вища школа", 1983), стор. 107-108.

24. Для прикладу згадаймо праці таких дослідників: Олександр Оглоблін, *Проблема схеми історії України 19-20 століття* (Мюнхен: Українське історичне товариство, 1973); Ярослав Пастернак, *Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень* (Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1971); Любомир Винар, "Проблема періодизації козацької доби", *Український історик* 1963, 1; Микола Чубатий, *Українська історична наука* (Філядефія: "Провидіння", 1971); О. Домбровський, "До питання періодизації і термінології ранньої історії України", *Український історик* 1975, 2-3.

вали, крім історії, інші ділянки українознавства (історію літератури, етнографію, допоміжні історичні науки, соціологію та ін.), які друкувалися різними мовами і в різних бібліографічних форматах (монографії, нариси, статті, рецензії, некрологи тощо). Грушевський був людиною енциклопедичного знання, великої наукової ерудиції, невичерпної енергії і систематичної наполегливої працьовитості, і лише тим можна пояснити такий широкий діяпазон його наукових зацікавлень, як також і якість і кількість його наукової і публіцистичної творчості.

Історія України-Руси (далі: *IYP*) базується на науковій схемі східноєвропейської історії Грушевського і є першою фундаментальною науковою історією України,²⁵ в якій проаналізовано багатомірний розвиток українського народу від його ранніх початків до 1657 р. включно. Ця праця не обмежувалася лише аналізом і синтезом політичної історії України, але рівночасно охоплює культуру і освіту, релігійне життя, господарський розвиток, державно-правний аспект, судівництво і всі інші головні аспекти історичного розвитку української нації. Якби ми мали визначити головну історіографічну концепцію автора цієї монументальної праці — то на перше місце висувається наукове обґрунтування *безперервності* українського багатомірного історичного процесу на всій території, заселеній українським народом.

Об'єктивність і критичне ставлення до інтерпретації історичних явищ, аналізи історичних джерел і взагалі до реконструкції історичного життя українського народу лежить в основі *IYP* і інших історичних творів дослідника. Тому автор цих рядків повністю погоджується з висновком Герасимчука, що вихідним пунктом "досліду автора *Історії України* є безоглядне замилювання до

25. До появи праці Грушевського вже маємо перші спроби українських істориків дати загальні нариси історії України. Проте ці спроби мали вузьку джерельну базу і були пристосовані до вимог російської царської державної цензури і взагалі до політичних постулатів російського монархізму. З видатніших праць згадаймо: *Історія Малої Росції* Д. Н. Бантиш-Каменського (1824), яка була присвячена "всеприсвітлішому господарю імператору Николаю Павловичу, самодержцю всеросійському..."; *Історія Малоросції* М. А. Маркевича (1842-1843, 5 томів). У цих і подібних працях українських істориків 19 ст. виразно помічаємо своєрідну синтезу "малоросійського" (українського) патріотизму і російської державності. Якщо йдеться про дослідження Костомарова, Ол. Лазаревського, М. Драгоманова, Антоновича та інших видатних українських істориків того часу, вони були присвячені окремим проблемам і періодам історії України, і у великій мірі, через цензуру, були писані езоповою мовою. Саме тому *IYP* зачинає новий період в українській національній історіографії.

об'єктивної правди. Остання і найбільша мета його — се відслонити реальну дійсність і правду, як цінности самі для себе”.²⁶

Національний характер *IUP* не йшов врозріз з основними вимогами методології історичного досліду об'єктивного відтворення історичного процесу. Грушевський був суворим критиком української історії. Він ніколи не ідеалізував ні історичні явища, ні діячів. Тому *apriorно* він не засуджував, ані вихваляв творців української історії. Його аналіза і синтеза були основані на глибокому і критичному вивченні історичних джерел. У зв'язку з цим цікаво подати оцінку *IUP* відомого польського дослідника Брікнера, який уважав, що

сей твір проф. Грушевського є похвальним свідоцтвом учености і всесторонности українського автора. Незмірну літературу предмету, археологічну, історичну, філологічну опанував зовсім, зокрема російську, дотепер запечатану для Європи сімома печатами; автор дивує нас прямо своїм начитанням ... а з цим казочним начитанням іде в парі бистрота ума, самостійний осуд, вироблена метода — це все в мірі цілком незвичайній.²⁷

Як відомо, Брікнер не належав до відомих прихильників української національної історіографії.

Кілька слів про головні гіпотези та висновки Грушевського в *IUP*. Грушевський уважав антів предками українського народу. Він відкинув т. зв. норманську гіпотезу і ставив наголос на ролі наддніпрянських полян в заснуванні і розбудові Київської середньовічної держави. Тут треба підкреслити, що історик зовсім не ігнорував державного чинника в історії України, як це твердили деякі історики т. зв. "державницької школи". Але основною рушійною силою історичного процесу він уважав "етнос" — український народ, який, не зважаючи на різні історичні катаклізми, поневолення України іншими державами, польонізацію і русифікацію української провідної верстви в різні історичні періоди, витримав і завжди був джерелом народного або національного відродження і став тим тривалим фундаментом-цементом, який пов'язував різні періоди історії України. Саме народ був основою тяглости та безперервности українського історичного процесу. Правда, що Грушевський, маючи певні застереження, волів не ставити головного наголосу на "державу", як основний фактор історичних дослідів. Але його пояснення на цю тему є задовільні, а рівночасно відповідають напрямним навіть сучасної світової

26. В. Герасимчук, "Михайло Грушевський як історіограф України", цит. праця, стор. 13.

27. Там таки, стор. 8. Рецензія з'явилася в польському журналі *Kwartalnik historyczny* 1906, 20, 665.

історіографії. Він пише:

В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. ... Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних.²⁸

Отже т. зв. "бездержавні народи" мають свою національну історію, яка не збігається з державною історією країни, яка в даний період узурпує чи окупує територію даного народу. Це найкраще ілюструється історією українського народу під російською, польською та іншими чужими окупаціями.

В *IUP* Грушевський джерельно обґрунтував, що українсько-руські племена стали державотворчим елементом у формуванні Київської держави. Хоч ця держава розпалася і не могла виробити тривалої великодержавної організації, проте Грушевський зазначає, що вона залишила "глибокі впливи на суспільнім і культурнім життю, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної однастайности елементи суспільної і культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави".²⁹ Політично-культурну спадщину першої державної формації Русі-України перебирає Галицько-Волинська держава, а не Московська, як це було прийнято в російській передреволюційній історіографії. Надзвичайно важливою в *IUP* є докладна аналіза культурних, соціальних, релігійних, економічних і інших виявів життєвості українського народу в його державні і бездержавні періоди. І тут Грушевський малює грандіозну картину життя українського народу з його піднесеннями і занепадами. Багалій правильно відмітив, що в *IUP* Грушевський вводить три доби-періоди українського життя. Перший період охоплює українську середньовічну державну організацію від 1 до половини 14 ст. і йому присвячено перші три томи *IUP*. Друга — це переходовий період історії українського народу, який перебуває під контролем литовсько-польського державного організму (половина 14 ст. до 1648 р., цій добі присвячено 4, 5, 6 і почасти 7 томи *IUP*. Останньою є третя козацька доба, якій

28. Михайло Грушевський, "Звичайна схема «руської» історії...", *Вибрані твори*, цит. праця.

29. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том. 3, стор. 520.

Грушевський присвятив наступні томи своєї історії. "Уживши старої історіософічної термінології, — пише Грушевський, — сі дві доби українського життя — стару, княжу і новішу народню (козацьку) можна назвати тезою і антитезою, що доходять до синтези в століттю українського відродження" (*IUP*, т. 1, стор. 20). Отже історичний український процес Грушевський представив у формі Гегелевої тріади. Проте хронологічно *IUP* не доходить до доби українського національного відродження 19 і 20 ст. Цей період охоплений в його інших виданнях: *Очерк истории украинского народа* (1904), *Ілюстрована історія України* (1911) та інших популярних нарисах історії України.

До теперішнього часу томи *IUP*, присвячені розвитку українського козацтва і козацько-гетманської держави, найповніше опрацьовані (томи від 7 до 10), одночасно вказуючи на еволюцію деяких його історіографічних концепцій, про що згадаймо пізніше. Тепер треба звернути увагу на історичну термінологію Грушевського. Він уживав назви "Україна-Русь" і "українсько-руський", щоб, як він писав, "підкреслити звязки нового українського життя з його старими традиціями" (*IUP*, т. 1, стор. 2). Він також перший упровадив назву "східньослов'янський" для означення всіх східньослов'янських народів. Цей термін згодом прийнявся в світовій історіографії. Можна б лише побажати, щоб теперішні українські дослідники ранньої і середньовічної історії придержувалися термінології і схеми Грушевського, яка до сьогодні є найраціональнішою в дослідженні національних історій українців, білорусів і росіян.

Підсумовуючи наші думки про *IUP* треба ствердити, що це є унікальний і переломовий твір в українській і світовій історіографії. Грушевський, як геніальний історик, передав нам монументальну реконструкцію українського історичного процесу, який охоплював усі ділянки історичного життя українського народу і його розвиток від часу народження до нової історичної доби. До сьогодні *IUP*, без огляду на те, що деякі її частини вимагають доповнення і поширення на основі нових, зокрема археологічних джерел, є неперевершеним історіографічним дослідженням, що досі не має собі рівних і заслуговує на переклад на англійську та інші світові мови. Джеймз Томсон, автор фундаментального нарису світової історіографії, повністю зрозумів монументальність *IUP* і значення Грушевського як "найбільшого історика України". Він пише:

Його 9-томна (sic) історія, написана по-українськи, це монумент ерудиції, справжня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких і польських учених. Цією працею Грушевський, який головував у парламенті, що проголосив незалежну

Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своєму народові наукову базу його національної ідеології.³⁰

Інший видатний науковець Джордж В. Сімпсон пише, що:

В українській історіографії ім'я Михайла Грушевського височить над усіма іншими іменами. Його 10-томна (sic) *Історія України* та 5-томна *Історія української літератури* являють собою величезне досягнення. ... Не лише для української історії, але й для історії всієї Східньої Європи праця Грушевського абсолютно потрібна.³¹

Отже, деякі українські установи та вчені, які взяли на себе зобов'язання перевидати *IUP* англійською мовою (НТШ в Америці) і це зобов'язання до сьогодні не реалізували, не мусять журитися "перестарістю" твору Грушевського,³² бо клясичні монументальні твори не старіються — їх видають, як історіографічний документ часу, як твір найвидатнішого історика України і української історіографії — так, як його оцінили всі видатні українські і неукраїнські історики, які не були під впливом російської і радянської схем історії Європи і які розглядали об'єктивно історію України. Ми вже згадали, що *IUP* була допроваджена до Гадяцького трактату в 1658 р., але свою схему і головні історіографічні концепції історії України Грушевський допровадив до національно-державного відродження в 1917-1918 роках. Маємо на увазі його вищезгадані

30. James Westfall Thompson, *A History of Historical Writing*, т. 2 (Нью-Йорк: The Macmillan Co., 1967), стор. 627.

31. George W. Simpson, "Book reviews," *Journal of Central East European Affairs*, 1942, 1, стор. 95.

32. У *Бюлетені НТШ в ЗСА* від березня 1977 р. (ч. 17, стор. 67) читаємо, що плян англومовного видання *Історії України-Руси* був "одобрений Президією Головної Ради НТШ і Управою НТШ в ЗДА окремою заявою в пресі". Для перекладу зібрано біля 136 тис. доларів (там таки, стор. 68 — в *Бюлетені* поданий список пожертв). Також справу перекладу схвалив Ювілейний конгрес століття НТШ в 1873 р. Знаємо, що Константин Андрусишин, голова відділу слов'янських мов, завершив переклад одного тому вже 1975 р. Також сенатор П. Юзик вже мав готовий контракт з видавництвом Оттавського університету, який управа НТШ не підписала. Юзик писав до автора цих рядків, що "справа видання в англійській мові *Історії України-Руси* застрягла, коли д-р Я. Падох став головою НТШ" (лист від 14 березня 1984 р.). Ми не розуміємо такої настанови НТШ в Америці до спадщини найвидатнішого члена НТШ Грушевського, якому Товариство завдячує свою наукову репутацію. Вважаємо, що ця справа повинна бути повністю в'яснена відповідними органами НТШ, зокрема в ювілейному році Грушевського і в ювілейному році НТШ (110-ліття). Якщо НТШ не може реалізувати це зобов'язання, тоді інші наукові установи зможуть здійснити цей проект. Попри порушення цієї важливої справи в українській пресі в Америці, Канаді і Європі, досі не одержано жадного в'яснення від управи НТШ в Америці.

загальні історичні нариси України, а також цілу низку наукових досліджень, присвячених окремим періодам і темам української історії після занепаду Козацько-Гетьманської держави, які друкувалися після 1914 р., зокрема у виданнях Всеукраїнської Академії Наук у Києві. За нашими обчисленнями, на основі виданих бібліографій праць Грушевського в 1906 і 1928 рр. він був автором біля двох тисяч праць, більшість яких була присвячена історичній проблематиці. Це винятково вагомий творчий спадок історика, який, як відомо, не належав до тих кабінетних учених, замкнених у своїй робітні, а рівночасно був провідним організатором наукового життя і суспільним діячем.

Обговорюючи історичну творчість Грушевського, не можна не згадати його другого монументального твору — п'ятитомника *Історії української літератури* (1923-1925).³³ У цій праці Грушевський підходить оригінально до інтерпретації літератури не лише як явища, яке допомагає виявити особливості художньої творчості письменників, але також і як соціологічну категорію, яка виконує важливу суспільну функцію. У передмові Грушевський пише:

В тяжкій добі, коли велика політична криза розвела і порізнила так глибоко різні часті українського громадянства, культура сього тисячолітнього нашого доробку являється тою нивою, на якій сходяться і сходитимуться порізнені групи нашої культурної верстви — над працею, що сто літ тому викликала наш нарід з летаргії.³⁴

Він уважав, що література "вводить нас в розуміння життя далеких поколінь, його умов, переломлення цих умов в психіці, світогляді, настроях, діяльності і творчості" (*Історія української літератури*, т. 1, стор. 1). Проте ця "соціологізація" історії літератури не йшла коштом вивчення "літературної форми", яка, як писав Гру-

33. Також у всіх томах *ІУР* є розділи, присвячені розвиткові української літератури, і Грушевський пише, що поруч *ІУР* "мав поволі виростати і огляд історії української словесної творчості, як першорядної соціальної функції і многовартного джерела для пізнання соціального і культурного життя", М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 1. (Нью-Йорк: "Книгоспілка", 1959), стор. 4. Проте перша чернетка праці і матеріали до запланованої історії згоріли в будинку Грушевського в Києві в 1918 році в наслідок пожежі від запальних набойів більшовицької артилерії. Від цієї трагедії Грушевський не занепав духом, що було типовим для Михайла Сергійовича, людини залізної волі, і він започаткував наново цей проєкт під час еміграційного побуту в Бадені біля Відня. Перші три томи *Історії української літератури* вийшли у Львові (тт. 1-3), два останні (3 і 4) з'явилися в Києві в 1924 і 1925 рр. Опісля *Історію української літератури* перевидала "Книгоспілка" в Нью-Йорку в 1959-1960 рр.

34. М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 1, стор. 7.

шевський, є "дуже важним культурно-історичним фактом, і остільки мова іде про студійовання творів артистичних, питання форми не можуть бути легковажені" (там таки). Грушевський включив до свого твору усну творчість, і це пересунуло початки української літератури з київської княжої до ранньої племінно-родової доби і тим самим поширило хронологічно й тематично цю ділянку дослідів. Фолкльор і етнографію він уважає важливими джерелами історії української літератури.³⁵

Винятково цінними в *Історії української літератури*, крім усної словесности, є розділи, присвячені літературі княжого періоду (зокрема аналіза *Слова о полку Ігореві*), дослідження української агіографії, аналіза українсько-руських літописів, билинних традицій в Україні, західньо- і східноєвропейських впливів на українську творчість, початки українського друкарства і культурного відродження в 1580-1610 рр. Грушевський пропонує багато гіпотез і нових наświetлень. Якщо йдеться про його історіографічну схему і термінологію, він її дотримується в історії літератури. Він відкидає тезу про "общерусский" характер літератури і культури Київської держави і ще раз стверджує, що "Культура XI-XII вв. була українською, а ... відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати під назвою «общерусської» знов таки до «русської»-великоруської, се завсіди залишиться операцією не науковою і науковим інтересам противною" (*IYP*, т. 2, стор. 54).

Дмитро Чижевський в оцінці *Історії української літератури* підкреслює її широку джерельну базу, досконале володіння автора різними методами досліду, вважаючи, що "*Історія української літератури* Грушевського є зразком майстерности володіння різними методами наукового дослідження, є прикладом акрибії, екзактности, з якою кожний історик літератури мусів би підходити до тих літературних творів, про які він пише".³⁶ Праця Грушевсь-

35. Відомий історик літератури Леонід Білецький писав, що в *Історії української літератури* найоригінальнішим є "введення розвитку української літератури, як літературного мистецтва, з мистецтва народнього, з його мистецького синкретизму й народньої пісенної творчости, що запліднювала українську писемну творчість". Л. Білецький, "М. Грушевський як історик української літератури", *Наша культура* (Варшава) 1935, 1, стор. 131. З найновіших праць треба згадати розвідку Б. Романенчука "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури", *Записки НТШ*, т. 196 (1978); Івана Фізера "М. Грушевський, як літературознавець та історик літератури", *Слово*, ч. 3 (Нью-Йорк, 1968, стор. 316-329.)

36. Дм. Чижевський, "Михайло Сергієвич Грушевський, як історик літератури", див. М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 1, стор. III.

кого не лише значно поширила методологічний і тематичний підхід до вивчення розвитку української літератури, але й широко доповнювала його *ІУР* в аналізі й синтезі культурних та інтелектуальних факторів, які становили головні рушійні сили українського історичного процесу.

У своїй творчості Грушевський звертає рівночасно увагу на соціологічні дослідження, які пов'язані з вивченням розвитку суспільства, суспільних інституцій, суспільного нашарування, суспільних формацій і інших соціологічно-історичних тем. 1921 р. вийшла його обширна праця *Початки громадянства, генетична соціологія*, яка була видана Українським соціологічним інститутом. У передмові Грушевський згадує, що вже під час опрацювання першого тому *ІУР* перед ним стояло питання, "які сліди й пережитки заховалися в українськiм життi в історичних відомостях про нього з давніших часів в літературних і етнографічних пам'ятках".³⁷ Його порівняльні студії в генетичній або історичній соціології дають певну основу для кращого розуміння і аналізу загального розвитку суспільства як історично-соціологічної категорії наукового дослідження, яке згодом він використовує для вивчення, як він писав, "українських переживань". Український історичний процес був інтегральною частиною загального історичного процесу, а тому його порівняльна методологія і дослідження в ділянці історичної соціології значно поширювали джерельну основу його історіографічної творчості. При цьому варто згадати вдаль зауваження О. Бочковського, що Грушевський був новітнім істориком, а тому його оригінальна творчість "пересякнена" соціологізмом. Він рівночасно дає високу оцінку *Початкам громадянства...* як зовсім самостійному соціологічному дослідженню. "Це перша українська соціологія взагалі... під цим оглядом ця праця має каменярьське значення".³⁸

37. М. Грушевський, *Початки громадянства...*, стор. 5.

38. О. Бочковський, "М. Грушевський, як соціолог", *Кооперативна республіка* (Львів) 1935, стор. 320. Найповніше наświetлення соціологічних основ методології Грушевського знаходимо в обширній студії Іллі Витановича "Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського", *Український історик* 1966, 1-2, стор. 32-51. На превеликий жаль, теперішні українські соціологи не зайняли досі вивченням соціологічної спадщини Грушевського і його доньки Катерини Грушевської. Як відомо, Михайло і Катерина Грушевські розвинули поважну соціологічну дослідчу працю на форумі Всеукраїнської Академії Наук. У 1924 році зорганізовано Науководослідну катедру історії України в Києві, яку очолював Грушевський. При кафедрі створено Секцію соціологічного обґрунтування історії і методології, Кабінет примітивної культури і Комісію історичної пісенности, і вони

Загалом можна ствердити, що аналіза суспільно-економічної історії України Грушевського тісно перетиналася з його історично-соціологічними дослідженнями.

Тепер хочеться коротко обговорити методологію досліджу Грушевського в його історичних працях. У своєму інавгураційному викладі у Львівському університеті (30 вересня 1894 р.) Грушевський подав свої методологічні настанови. Він говорив:

Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну. ... Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип *nemini credere* завжди шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину... Наука се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою роботу синтетичну. Через все всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках-слухачах.³⁹

Таке було методологічне кредо 28-літнього історика, учня Антоновича, засновника української історіографічної школи "документалістів" у Києві. Антонович відіграв у нашій історіографії роль, подібну до ролі Ранке в німецькій і світовій історіографії, під оглядом впровадження наукової методи історичного досліджу. Його учень перебрав повністю цю методу свого наукового керівника і був їй відданий до кінця свого життя. Проте Грушевський значно поширив методологічну базу історичного дослідження, він, можна сказати, перейшов методологічну еволюцію, подібно як у своїх деяких історіографічних і історіософічних концепціях.

Гевристика, критична аналіза і синтеза були наріжними каменями класичної історичної методології з головним прицілом на об'єктивну реконструкцію рушійних сил історичного процесу. Борис Крупницький, слідом за Герасимчуком, називає методу Грушевського "генетично-емпіричною", яка розглядає історичні явища "зсередини" і не враховує "універсального історичного потоку або відповідної доби".⁴⁰ Розвиток історичного життя українського народу, на думку Крупницького, Грушевський аналізував

продовжували працю Українського соціологічного інституту М. Грушевського. Також за редакцією Катерини Грушевської виходив щорічник *Первісне громадянство та його пережитки на Україні* (1926-1927) і *Примітивна культура та її пережитки на Україні* (1928-1929).

39. М. Грушевський, "Вступний виклад з давньої історії Русі", *Записки НТШ*, том IV (1894), стор. 150.

40. Борис Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України* (Мюнхен: Український вільний університет, 1959), стор. 176-178.

саме з наголосом на "іманентний розвиток своєї країни". Для ілюстрації своїх тверджень Крупницький пише, що Грушевський "нерадо признавав чужі впливи. Так назву «Русь» він виводив не від приїшлих варягів, а від полян і полянської території з річкою «Россю» і т. д."⁴¹

Я не поділяю цих поглядів Крупницького. В справах методології Грушевський не був "моністом", а лише "плюралістом", себто свої історичні дослідження він не обмежував однією методою досліду. Отже він уживав у своїх дослідженнях, крім генетичної методи, також порівняльно-соціологічну. Грушевський був також плюралістом в насвітленні рушійних сил українського історичного процесу, який охоплював політичний, культурний і суспільно-економічний розвиток українського народу в рамках східноєвропейської історії. Отже, на нашу думку, звуження методології Грушевського до однієї методи досліду не є виправдане і обмежує методологічну основу його історичних дослідів.

Відомо, що Грушевський не прийняв марксистської методи історичного дослідження, яку він уважав догматичною і суб'єктивною. Вважаю, що відмова Грушевського від марксистського підходу до пояснення історичних явищ, попри політичний шантаж і тиск радянської влади в 1920-их і на початку 1930-их років, прискіпила його передчасну смерть в 1934 р. Більшовицько-російська влада в Україні і СРСР не могла толерувати історіографічних концепцій Грушевського, в основі яких лежала його схема, яка йшла врозріз із радянською концепцією історії України і Східної Європи. Влада не могла також толерувати його науково-організаційної праці в Академії, яка завдяки Грушевському і іншим науковцям стала культурно-науковою цитаделлю українського національного і наукового відродження в 1920-их рр. Отже трагічний кінець Грушевського був неминучий і "закономірний" в системі російсько-радянської диктатури і терору.

Ми погоджуємося з Багалієм у тому, що Грушевський поклав у основу ідеалістичного і матеріалістичного розуміння історичного процесу історію свого народу-нації в її культурних і соціальних виявах. Його розуміння історичного процесу "не є матеріалістичне, бо за єдине моністичне начало М. С. визнає ідею національності, а не соціально-економічну базу, хоч соціальному моментові відводиться також важливу роль"⁴²

41. Там таки, стор. 98-99. Як відомо, про походження назви "Русь" існують різні гіпотези. Отже цей приклад Крупницького про методологію Грушевського не є належно обґрунтований.

42. Дм. Багалій, стор. 83.

УКРАЇНЦІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ — МІЖ АСИМІЛЯЦІЄЮ І ТРАДИЦІЄЮ

Ігор Зєлик

Кілька років тому я написав статтю, в якій розглядав два способи, за допомогою яких імігрантська група може створити свою окрему громаду в новій країні свого поселення.¹

Історичні факти про різні етнічні групи показують, що все це нібито залежить від двох факторів: 1) від демографічної та соціо-економічної структури даної групи і 2) що зокрема важливе, від того, як дана група трактує сама себе, а це, в свою чергу, часто пов'язане з причинами її еміграції. Емігранти з сільських територій, які звичайно економічно мотивовані і характеристичними прикметами яких є низький рівень грамотности, слабка професіональна диференціяція та брак політичної свідомости, мають нахил творити те, що я назвав "етнічними громадами" [folk communities].² Вони становлять різкий контраст з "національними громадами", які створюють освіченіші, урбанізованіші групи, професійний рівень яких більш підвищений, упевнена самосвідомість яких часто містить у собі елементи націоналізму, релігійної непогоджуваности, іредентських прагнень або інших ідеологій.

Спочатку здавалося, що це розрізнення, базоване на спостереганні різних етнічних груп, можна було б дуже чітко проілюструвати розбіжностями між "старими" українськими емігрантами і "новими", тобто тими, що прибули сюди після Другої світової війни. Згодом, однак, я дійшов до переконання, що українці навряд чи й мали колинебудь щось схоже на чисту "народну" громаду. Масова еміграція з українських земель до Північної

Автор є професор соціології в університеті Сітон Гол в Савт Орендж (Нью-Джерзі).

1. Ihor V. Zielyk, "Two Types of Ethnic Communities", Paul M. Migus (ред.), *Sounds Canadian* (Торонто: Peter Martin Associates, 1975), стор. 147-157.

2. Термін "етнічний" [folk] я запозичив у Р. Редфілда, але в тому специфічному сенсі, в якому я його вживаю, він лише віддалено нагадує про своє оригінальне формулювання. Див. Robert Redfield, "The Folk Society", *American Journal of Sociology* 1936, рік вид. 41, стор. 447-453.

Америку на початку цього століття збіглася з важливими змінами в Україні, передусім у способі думання її населення. На той час інтелігенція вже була просякнута традиційною культурою, що збереглася між селянством, селяни знову ж таки привчалися думати про свою національну, принаймні етнічну відрубність, відрубність, що переходила межі місцевого партикуляризму та соціально-економічного поділу. Таким чином, хоч, на жаль, ніхто очевидно не збирав про це статистичних даних, можна з певністю твердити, що велика кількість навіть перших українських емігрантів приїздили на американську землю, вже маючи на своєму озброєнні деяку національну та політичну самосвідомість.³ У свою чергу ця свідомість, підсилена подіями цього століття, причинилася до виникнення загальної солідарності, що не зважає на територію, релігію, обряд і клясу, врешті, до справжньої наполегливості, з якою українці в усьому світі домагаються своїх прав, зокрема права на самовизначення.

Українські емігранти в Сполучених Штатах не були винятком. Вони — і принаймні дотепер — їхні спадкоємці показали подиву гідну енергію і наполегливість у своїх безперестанних зусиллях добитися розгляду їхньої справи, встановити незалежну базу, з якої вони могли б допомагати своїй батьківщині та, останнім часом, чинити опір процесові культурної та соціальної абсорбції⁴ в широке, вигідне та привабливе річище американського суспільства. Цей опір тому, що звичайно називають "асиміляцією", в українців є не так фактичним станом речей, як політичним принципом і об'єктом свідомого зусилля.

У теперішній час для мене цілком ясні два аспекти. Поперше, що українцям теж притаманна загальна закономірність, згідно з якою всі емігрантські етнічні меншості кінець-кінцем зливаються з навколишнім населенням. Подруге, ця тенденція може частково і тимчасово сповільнитися, а то й перерватися як наслідок дії таких факторів, як дискримінація з боку панівних груп, приплив нової крові із "старого краю" чи непередбачені історичні події. Однак, в основному ця закономірність виглядає як загальна, передбачувана і звичайно необоротна.

3. Це достатньо, хоч може трохи посередньо показане в розповіді У. Самчука про перших українських поселенців у вугільному районі Пенсільванії, див. його: *Слідами піонерів* (Джерзі-Сіті: В-во "Свобода", без дати).

4. Відрізнення соціальної та культурної асиміляції розглянуто в праці: Milton M. Gordon, *Assimilation in American Life* (Нью-Йорк: Oxford University Press, 1964); також див. Erich Rosenthal, "Acculturation Without Assimilation? The Jewish Community of Chicago, Illinois", *American Journal of Sociology* 1960, рік вид. 66, стор. 285-287.

Погляньмо, як усе те вкладається в загальніші рамки проблеми — асиміляція в боротьбі з традицією. Будь-яка етнічна група, а особливо така, що її міграція перенесла в суспільство дуже відмінне від власного, має три плюси на свою користь: місцеву *громаду*, яка охоплює життя, дії та суспільні взаємини її членів; *самобутність* або почуття окремішності та, нарешті, свою *культурну традицію*.⁵ Ці три плюси або чинники можна розглядати як трикутник, в якому кожний кут має вплив на два інші і, в свою чергу, зазнає впливу двох інших. Саме ця спільність культури багатьох індивідів і груп творить з них спільноту, бо спільнота в першу чергу означає спільність ідей та способу життя. Її члени не тільки є носіями традиції, якою вони пишуться, вона служить для них тією основою, за допомогою якої вони визначають себе і пізнають один одного (найхарактеристичнішим прикладом чого є мова). Не може бути спільности, якщо немає певної кількості людей, які почувають, що належать один до одного і поділяють дану тотожність. А ті, що себе ототожнюють з якоюсь національною, етнічною чи релігійною групою, правдоподібно (безперечно більше як сторонні люди) зберігатимуть зацікавлення в своїй культурній спадщині разом з бажанням її зберегти. Нарешті, оскільки культура є продукт колективного співжиття, не вистачить окремих осіб чи груп, щоб цю культуру зберегти, розвинути та передати молодому поколінню як життєздатну традицію, для цього потрібна тривала спільнота. І ніхто, ні старий, ні молодий, не може базувати своєї тотожности на фікції; тут знову ж таки потрібна жива, реальна спільнота, з якою індивід може себе ототожнювати, якою може пишатися і сказати: "Так, я також до неї належу".

Такі міркування підкреслюють те, що кожний з трьох елементів є конечно важливий для стабільности цілого. Якщо роля якогось з елементів послаблюється, це впливає на всі взаємозв'язки і ситуація стає вже іншою. Відповідно до цього ознакою того, що ми називаємо асиміляцією, є або початок дезинтеграції спільноти, коли члени її перестають відчувати, що їхні взаємозв'язки є сильніші, ніж зв'язки з особами поза спільнотою; або вони перестають уважати себе в першу чергу, скажімо, українцями; або зникає певна традиція, і тоді вони міняють свої питомі способи поведінки чи світосприймання і, кінець-кінцем, зовсім їх

5. Цей модель збігається з підходом, який ужив В. Ісаїв у своїй спробі визначити феномен етнічної самобутности у статті "Суспільний стаж, процес асиміляції й етнічна ідентичність українців в Північній Америці" у збірнику власної редакції *Українці в американському та канадському суспільствах* (Джерзі-Сіті: В-во М. П. Коця, 1976), стор. 224-225.

залишають, у наслідок чого неможливо їх розрізнити з погляду культури від нащадків будь-якої іншої етнічної групи, усі однаково перетворені у великому "перетоплювальному казані".

Встановивши таким чином конечне значення спільноти, самотності та традиції для виживання етнічних груп, розглянемо детальніше кожний з цих елементів. Почнемо від традиції. Це слово треба уважно визначити, оскільки, з одного боку, воно багате на супровідні значення, з другого, його легко розуміти помилково. В цьому випадку воно пов'язане з переданням вмісту культури в безперервній послідовності від попереднього до наступного покоління даної спільноти чи групи. Та це просте поняття наводить на кілька важливих думок. Перш за все вміст культури це насправді, як сказав би антрополог, засвоєна *поведінка*. Традиція, це не виставки, вигідно приміщені в музеї, традиція — це живі люди, що роблять різні речі, так само як самі робили їх із дитинства і так само як робили їхні батьки, може в іншому місці, якого ці люди ніколи не бачили, та в інший час, про який вони ледве чи пам'ятають. Такий підхід до розуміння традиції корисний тим, що нагадує нам про те, що в протизвагу до самообману чи добрих побажань багатьох людей, традиція сама себе не зберігає. Не має сенсу думати, що вона буде жити вічно тільки тому, що вона "завжди була". Щоб підтримувати культурні традиції, люди мусять щось робити, а найкраще, що вони можуть зробити — це вести традиційний спосіб життя. Там, де предківські звичаї не мають конкуренції, це діється майже спонтанно. Знову ж таки там, де тиск доквілля стоїть тому на перешкоді, а інші можливості ведуть людину в іншому напрямі, людина, чи то пак група, мусить робити свідоме зусилля. Легкого шляху до цього немає.

Якщо йдеться про сам вміст будь-якої культурної традиції, нам треба пам'ятати про ще одне помилкове уявлення. Ми маємо нахил уважати традицію святою, не лише освяченою довгою практикою, але традиційно шляхетною, доброю самою в собі. Але помилки можна також передавати з роду в рід. Виховання молодого покоління може переносити негативні і навіть деструктивні тенденції, подібно як біологічна спадковість може включати природжену хворобу. У випадку українців, я маю на думці не такі милі риси національної вдачі, які увіковічив Остап Вишня ("забув", "спізнився", "якось то буде"), як історичний нахил до фракційности, "group-think" (безкритичність клікового думання), напруження між суспільними верствами, брак пошани до власних провідників.⁶ Кілька років тому я провів кілька інтерв'ю серед

6. Ці нахили оплакував П. Куліш у своїй історичній повісті *Чорна рада*, написаній майже 150 років тому, і вони ще й далі турбують сучасників, наприклад Самчука (цит. праця).

членів українсько-американських громад, намагаючися дослідити, скільки тягlosti існує між поколінням емігрантів та їхніми дітьми. Багато з моїх співрозмовників були болюче свідомі наявності тих проблем, зокрема серед молодих. Навряд чи можна їх ганити, якщо вони нічого не бажають переймати з цієї спадщини.

Але це веде нас до спорідненого питання. Традицію не можна вважати якимсь монолітом в розумінні, що в ній усе добре (як ми це щойно бачили), або в сенсі, що людина має приймати її як цілість або зовсім відкинути. Може тут було б ліпше вжити множини — говорючи про специфічні *традиції*, майже так само як антрополог говорить про окремі "культурні риси". Можливо, що багато емігрантів у цій країні занадто часто були згідні — а їхні діти навіть пильно старалися, — позбутися всієї предківської спадщини тільки тому, що деякі її частини виглядали несприйнятливими для "тубільців" або їх тяжко було практикувати. Сьогодні ми знаємо, що можна бути селективним в сприйнятті елементів нової культури, що можливо було б навіть доцільним зберігати деякі елементи предківських звичаїв і що, кінець-кінцем, можна бути добрим американцем і одночасно пишатися своїм етнічним підґрунтям і спадщиною.⁷

Крім того, наше життя має такі аспекти, які ми навіть не вважаємо традиціями, але які, з одного боку, істотні для збереження культури, з другого, вони легко зникають через бездіяльність і асиміляцію, подібно як інші традиційні вартості. Добрим прикладом може бути звичка (яку вважають самозрозумілою у будь-якому грамотному національному суспільстві) читати книжки, журнали та газети рідною мовою даної людини. Недавній досвід з українською молоддю починає показувати, якою крихкою ця звичка може бути. Молоді люди, що сумлінно відвідували суботні школи українознавства впродовж навіть і 12 років свого життя, закінчивши їх, швидко заносять українські книжки на горище і ніколи й не заглядають до етнічної газети чи журналу — принаймні, не українською мовою. Якщо українська традиція є щось більше ніж мамині страви, народне мистецтво, танцювальні групи та хоровий спів, то це щось є безсумнівно в небезпеці, якщо єдині люди, що можуть передати його майбутності, не вживають своєї здобутої важкими зусиллями грамотності. Як інакше можна висловити етнічні вартості, передати дух культури, пояснити та далі розвивати символічні значення?

Тепер слід розглянути *спільноту*. Спільнота — це взаємодія, основана на погодженості думок. Розгляньмо ці дві вимоги в

7. Фактично щораз то частіше чуємо погляд, що людина не може бути американцем, *не маючи* етнічних пов'язань.

історичному контексті українсько-американського досвіду. Взаємодія можлива там, де існують щільні поселення людей зі спільною етнічною культурою. Для українців у Сполучених Штатах ця вимога більш як задовільнена. Спостерігачі від Ю. Бачинського на початку нашого століття до В. Галича й У. Самчука та інших у наші дні⁸ продокументували розвиток і підтримку громадських установ та організованої діяльності серед американських українців. Додаткова документація існує як в українській, так і в неукраїнській пресі, у звітах товариств та в принагідних спеціальних публікаціях. Церкви, товариства забезпечення та самопомочі, культурно-освітні організації, молодіжні об'єднання, громадські та політичні клуби від самого початку доповнювали широку мережу неформальних стосунків, даючи в результаті таке багатство та повноту громадського життя, якими можуть похвалитися лише нечисленні інші етнічні групи. Чи цього вистачить, щоб подолати сучасні відцентрові тенденції розпорощення місць поселення, соціальної мобільності вгору, мішаних подруж та відчуження серед декого з молодих людей, в найкращому випадку лишається відкритим питанням. Немає сумніву в тому, що перелічені "життєві факти" з бігом часу ще більше будуть ускладнювати процес взаємодії в громаді.

Погодженість думок лишається окремою проблемою. Поділи на регіональній і релігійній основі та деякі з тих, що склалися на політичному ґрунті, в деяких випадках виходять поза межі цієї здорової диференціації спільноти, яка спонукує її ріст, а інколи навіть загрожували розколоти її посередині. Виглядає, що спільні іредентські прагнення також не раз врятовували становище. Проте треба визнати, що тенденція до фракційности залишається серйозною небезпекою для українсько-американського суспільства навіть і тепер.

Проте не слід забувати про третій елемент чи кут трикутника, себто про етнічну чи — як дехто з читачів, мабуть, готовий мене поправити — про національну самобутність чи тотожність. Тут не час і не місце входити в складності цього останнім часом дуже популярного поняття, ані висловлювати незадоволення тим фактом, що його вживання скоріше створює проблеми, ніж розв'язує

8. Ю. Бачинський, *Українська імміграція в Зєдинених Державах Америку* (Львів: Балтицький і Гарасевич, 1914); Wasyl Halich, *Ukrainians in the United States* (Чикаго: University of Chicago Press, 1937); Самчукові докази в більшості анекдотичні, але любитель систематичних статистичних даних знайде їх у довіднику *Ukrainian Settlements*, нещодавно виданому Українським соціологічним інститутом (Нью-Йорк, 1980), зокрема в статті В. Бандери про Сполучені Штати.

їх. Проте без нього розмови про етнічність, асиміляцію чи збереження культури не мали б сенсу. Тому ми мусимо тепер спробувати поєднати проблему тотожності (ідентичності) з проблемами спільноти та традиції. Етнічну тотожність не так уже важко визначити, якщо вказувати на специфічні речі, такі як: помітні вияви серед членів етнічної групи *почуття* приналежності до певної групи, *важливість* для них культурної спадщини чи навіть те, як вони себе називають, наприклад, "американець", "українець" чи "український американець" (як категорія, окрема від попередніх двох). Таким чином виходить, що самотність може проявлятися по-різному,⁹ подібно як вона може спиратися на різні аспекти традиції чи життєвого досвіду даної групи: на певні елементи культури, мови, історії, предків, політичні прагнення, участь у товариському житті, навіть на статус меншости — або на різні їхні комбінації.

Як вияви етнічної самотності, так і чинники (або факти), на яких вона основана, можуть бути відмінні від однієї групи до другої, можуть також мінятися в межах даної групи залежно від часу та обставин. Можна навести той приклад, що тепер багато соціологів, включаючи таких українських вчених як В. Саїв і В. Нагірний,¹⁰ вказують на закономірності в перетворенні етнічної самоідентифікації від першого (тобто емігрантського) покоління до другого і згодом до третього. Тоді як перше покоління творить громаду й продовжує живу традицію (очевидно з відповідними поправками на пристосування), друге покоління знає країну своїх батьків лише з оповідань і не може не зауважувати те, що звичай, практиковані їхніми батьками, контрастують із способом життя міської Америки. У давніші часи діти "старих" емігрантів під тиском упереджень і дискримінації часом *хотіли* забути про своє коріння. Таким чином лише тепер, коли друге покоління може вільно визнавати свою етнічність, яка перестала бути тавром, ми вповні усвідомили труднощі, питомі цьому розривові поколінь. Бо лишається незаперечним той простий факт, що незалежно від

9. Це важливе зрозуміння найясніше висловлено в: Herbert J. Gans, "Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America", розділ 9 з його та праць інших авторів, що увійшли до збірника його редакції під назвою: *On the Making of Americas: Essays in Honor of David Riesman* (Філадельфія: University of Pennsylvania Press, 1979).

10. Wsevolod W. Isajiw, "The Process of Maintenance of Ethnic Identity: The Canadian Context", у збірці П. Мירца, стор. 129-138; Vladimir C. Nahirny, Joshua A. Fishman, "American Ethnic Groups: Ethnic Identification and the Problems of Generations", *The Sociological Review* 1965, рік. вид. 13, стор. 311-326.

хотіння тоді діти *не могли*, як вони не можуть і тепер, відчуті свого українства так безпосередньо і конкретно, як його відчували їхні батьки. Проте історія деяких етнічних груп показала, що може розвинути ще й інший рід самотності — чуттєве, символічне ототожнення з етнічністю чи національністю, приймаючи, очевидно, що батьки чи інші суспільні чинники заповідливо старатимуться дитині таке ототожнення виплекати. Така самотність, оскільки вона не залежить від особистого досвіду та пам'яті, а покладається на відданість абстрактним, культурним або ідеологічним символам, може, правдоподібно, бути перенесена в третє або й дальші покоління.¹¹ Завданням родини, як і організованої громади, є творити й розвивати саме такі символи, на яких можна будувати сталість поколінь. Наскільки успішним це буде, залежатиме від розсудливості та ефективності вжитих метод. Потрібне взаєморозуміння між батьками й дітьми та між учителями в етнічних школах і їхніми учнями. Молодіжним організаціям потрібні як віддані провідники, так і приваблива діяльність. Найголовніше, доки не буде в громаді єдності, не лише мети, але й дії, молодим може бути тяжко, а то й неможливо розвинути й утримати здорове почуття самотності. Перекладати вину за поступовий занепад спільноти і руйнування традиції на молодих через їхнє незацікавлення чи брак доброї волі в таких умовах було б не лише несправедливо, але й необґрунтовано.

11. У серії інтерв'ю, які я провів з молодими українцями другого покоління, я запитував їх, як, на їхню думку, виглядатиме українсько-американська спільнота за 25 або 50 років віднині. Відповіді деяких з них були співзвучні з цими теоретичними передбаченнями.

РАДЯНСЬКИЙ ІСЛЯМ ВІД ЧАСУ ОКУПАЦІЇ АФГАНІСТАНУ

Александр Беннігсен

Від часу окупації Афганістану радянським військом у грудні 1979 р. в політичному житті радянських південних окраїн сталися деякі драматичні зміни, які ускладнили політичний клімат офіційної дружби та співпраці між радянським режимом і радянським мусулманським керівництвом. Це співіснування, започатковане з упадком Хрущова, виявляє тепер ознаки напруження. На Заході майже не було досі згадки про ці нові події, і про них ще фактично не можна говорити з будь-якою мірою певності. Вони можуть бути початком нової радянської стратегії супроти мусулман в Радянському Союзі і проти мусулманського світу поза його кордонами. Але вони можуть також бути тактичним пристосуванням. Так само ще не можливо встановити, що стоїть за цією зміною: чи вона є наслідком побічних явищ війни в Афганістані, впливів іранської революції, агресивнішої китайської пропаганди, зросту фундаменталістичних тенденцій в ісламі Радянського Союзу (як це має місце і по інших місцях), чи може наслідком сполучення всіх тих факторів.¹

Нова антирелігійна кампанія

Найзнаменнішим і найнепередбаченішим розвитком у радянсько-ісламських взаєминах від часу окупації Афганістану є початок в 1980 році інтенсивної протиісламської кампанії пропаганди усіма радянськими засобами масової інформації. Цю кампа-

Автор статті Александр Беннігсен є професором Сорбоннського університету, фахівцем з ісламського питання. Зокрема предметом його спеціалізації є становище мусулман в Радянському Союзі.

Оригінал див.: Alexandre Bennigsen, "Soviet Islam Since the Invasion of Afganistan", в журналі *Central Asian Survey* (Оксфорд), випуск 1, ч. 1, червень 1982, стор. 65-78. Переклад з англійської.

1. Наше ознайомлення з політичним життям Середньої Азії та Кавказу обмежене й однобічне. Мало мусулманських самвидавних публікацій дійшло на Захід, а ті, що дійшли, стосуються головню до кримських татар та мешкетських турків. Поза кордонами Радянського Союзу не чути голосів середньоазійських дисидентів, якщо такі є. Тому ми змушені покладатися майже виключно на офіційні радянські джерела.

нію можна порівняти з останнім наступом на іслам за Хрущова. За даними видання *Книжная летопись* 1980 року в СРСР опубліковано 154 заголовки антирелігійних книжок і брошур. З цього числа 27 (тобто 17,5 відсотків) були присвячені ісламові.² На противагу до 1970-их років, коли головний удар протиісламської кампанії був спрямований на Північний Кавказ, головним прицілом теперішньої кампанії є республіки Середньої Азії. У 1982 році ця кампанія набрала сили. Останнього року з 195 антирелігійних книжок і брошур, виданих у СРСР, 44 (тобто 22,6%) були спрямовані проти ісламу.³

Характер кампанії 1980-81 років загалом не різниться від пропаганди 1970-их років. Хоч від тих часів ця кампанія підсилася,⁴ проте, вона не стала від того витонченішою і вживає, в основному, ті самі старі теми: несумісність науки та релігії, перевагу комуністичної моралі над релігійною мораллю, потребу викорінювати нестерпні "пережитки минулого". І все ж, для теперішньої кампанії характеристичні дві теми, мало перед тим уживані, на які ми повинні звернути особливу увагу. Перша з них — це занепокоєння антисоціальною та антисоціалістичною природою ісламу, другою є небезпека контрпропаганди з боку релігійних активістів. Щоб підкреслити цю другу проблему, заступник керівника Секції пропаганди і агітації ЦК КП Казахстану ствердив, що:

2. З цього загального числа 2 видання стосуються до ісламу в загальному, 7 — Узбекистану, 4 — Туркменістану, 2 — Таджикистану, 2 — Казахстану, 2 — Дагестану, 2 — Північного Кавказу, 2 — Азербайджану, по одному — чеченців, уйгурів, татарів, осетинців, киргизів і каракалпаків. 14 видань було в російській мові, 5 в узбекській, 2 в азербайджанській, 2 в казахській, по одному — в туркменській, уйгурській, таджикській і осетинській.

3. З цього числа 4 видання стосувалися до ісламу в загальному, 3 — Узбекистану, 3 — Таджикистану, 2 — Казахстану і по одному — Киргизії, Туркменістану та уйгурів. За мовою 8 видань було російською, 3 — узбекською, по одному — киргизькою, туркменською та уйгурською. У 1978 році із 144 антирелігійних книжок і брошур, виданих у СРСР, 32 (тобто 22,2%) були присвячені ісламові. У 1976 році відсоткова кількість була 11,3%.

4. За статтею А. Артем'єва "Поточні завдання атеїстичної пропаганди" у *Казахстан коммунисті* (Алма-Ата), ч. 11, 1980, стор. 36-41 (у казахській мові) виходить, що в Казахстані було 84 "Народних університетів наукового атеїзму" з більше як 10 тисячами студентів. Університети в Алма-Аті та в Караганді мали спеціальні "Відділення наукового атеїзму" з понад тисячею студентів. У перші шість місяців 1981 р. в Таджикистані прочитано якихось 4 тисячі антирелігійних лекцій і показано 30 антирелігійних фільмів (див. С. Дабаєва, "Не без допомоги", *Коммунист Таджикистана*, 31 жовтня 1980 р.).

Усюди релігійні активісти пристосовуються до нових умов суспільного та економічного життя робітничої класи... [У результаті] настає відродження в різних релігійних організаціях. Молоді люди стають на місце старих вірних у християнських церквах та в ісламі.⁵

Заступник керівника не конкретизував, про які "нові умови суспільного та економічного життя" йдеться.

Можна зауважити ще й інше цікаве переміщення. У 1970-их роках радянська влада розгорнула сильну кампанію проти "паралельного ісламу", маючи на увазі, в першу чергу, відродження суфізму, який — як в цей час виглядало — особливо загрожував з Північного Кавказу. Теперішня кампанія, хоч не зовсім поминає Північний Кавказ, знову ж в першу чергу спрямована проти середньоазійських республік. Особливу увагу приділено Казахстанові та Туркменістанові, територіям, де родоплемінна структура тубільного суспільства добре збереглася.⁶ Перший секретар ЦК КП Казахстану та член керівного радянського Політбюро Дінмухаммед Кунаєв щойно в лютому 1981 р. нарікав на те, що відправлення релігійних обрядів у Казахстані не зменшується і що навіть члени партії беруть у них участь.⁷ (Згідно з настирними чутками сам Кунаєв не вільний від підозрінь, оскільки кілька років тому він влаштував багату обрядову церемонію і бенкет з нагоди обрізання свого сина, ізолювавши загальне населення від цієї події за допомогою кордону з частин МВС — Міністерства внутрішніх справ).

На з'їзді комуністичної партії в Туркменістані в січні 1981 р. висловлено незадоволення, що райпарткоми та партійний апарат неохоче провадять антирелігійну пропаганду. В результаті цього "самозвані *мулли* та *ішани* (суфійські провідники) осіли в різних «священних місцях»".⁸ Туркменська газета повідомила про цікаву історію — своєрідний випадок Джекілла й Гайда — який трапився з учителем історії й одночасно членом партії, який "після

5. А. Артем'єв, стор. 39-40.

6. Уже 1965 року таджикський спеціаліст антирелігійної пропаганди писав: "Сьогодні єдиним релігійним пережитком, що становить справжню перешкоду до перемоги науково-матеріалістичного світогляду в нашій республіці, є віра в *ішанів* (шейхів ордену суфі): А. Сафаров, *Бакімандан-го-йи Парастеш-і Ешаго, ва Рогго-йи бартараф кардані Онго дар Таджікістон* (Пережитки культу ішанів в Таджикистані і як їх перемогти) (Душанбе, 1965), стор. 3, таджикською мовою.

7. *Казахстанская правда*, 5 лютого 1981, у В. Brown, "The Phenomenon of self-appointed Mullahs", Radio Liberty Research, 220/81, 28 травня 1981.

8. *Правда*, 19 січня 1981.

прищеплювання правильних матеріялістичних концепцій своїм учням у шкільні години перетворювався у суфійського *ішана*".⁹ 9 січня 1982 р. *Туркменская искра* опублікувала довгу та дивну статтю під заголовком "Справжнє обличчя *ішана* — правда про священні місця". Стаття описує та ганьбить діючі "священні місця", а особливу увагу присвячує фортеці Дінлі Кваля, де акбальське плем'я Теккейського союзу двічі боролосся з росіянами: переможно 1879 р., коли було відбито російську атаку, і згубно в 1881 р., коли російські війська взяли приступом фортецю і вирізали все населення. Між провідниками опору був *ішан* Курбан-Мурад, спадковий шейх суфі, який врятувався від масакри. Сьогодні Курбан-Мурад вважається святим, а його могила в Дінлі Кваля є центром активного прочанства, значення якого, як виглядає, більш політичне, ніж релігійне ("Між прочанами є також і невірні"). Автори статті засуджують *ішана* як фанатика, що несе відповідальність за винищення туркменського населення. Приховане значення цього звинувачення стосується не так до далекої минувшини туркменського народу, як до сьогоденної ситуації у Середній Азії. Читачам пропонується погляд, що прихильники суфізму — а ширше, усі релігійні "фанатики" — це зрадники, що приведуть туркменів до загибелі. Легко побачити, як в такому зверненні цілком обдумано враховано також ситуацію в Ірані та її реальний чи потенціальний вплив на радянську Середню Азію. Усе сказане може також стосуватися до афганських партизанів. Ясно, що автори хочуть переконати читачів, що всякий опір Росії безнадійний з огляду на перевагу її військових сил. У цьому сенсі кровопролиття, навіть цілі масакри — не є вина росіян, що все те робили, а безвідповідальних керівників опору, які без усякої надії на успіх ведуть свої народи до конфронтації з непорушною силою.

В Азербайджані кампанія проти "паралельного ісламу" також набирає сили. У журналі *Наука и религия* (травень 1980) А. Фатуллаоглу з Баку засуджує експлуатацію "священних місць" прихильниками суфізму. Ці місця, він твердить, "стали центрами активної релігійної пропаганди та трампліном для поширення забобонів".¹⁰

Поточна протиісламська кампанія та кампанії минулих років багато в чому подібні між собою, але є також одна зловісна різ-

9. *Туркменская искра*, травень 1981; Бравн дає детальний опис цього випадку.

10. А. Фатуллаоглу, "Простые секреты «святых мест»", *Наука и религия*, ч. 5, травень 1980, стор. 31-33.

ниця: кампанія 1980-81 років практикує різкий і брутальний підхід, цілком відмінний від "наукової" та дещо поміркованої пропаганди післяхрущовського періоду. Всім комуністам та просто чесним радянським громадянам нагадують тепер про те, що їхнім обов'язком є брати участь у "нещадній боротьбі проти релігії, яка затрує уми, і проти забобонних пережитків".¹¹

Небезпека «імперіялістичної підривної діяльності»

На протилежність до кампанії 1970-их років центральна та місцева влада безперервно перестерігає сьогодні населення Середньої Азії про небезпеку чужоземної підривної діяльності та відродження місцевого націоналізму, інспірованого або ззовні, або внутрішніми умовами. Ці остороги підтримуються непрямими, але переконливішими нагадуваннями: одночасні кампанії з вихваланням прикордонних військ, які є рам'ям КГБ, не залишають сумніву, що радянський режим готовий дати відсіч "імперіялістичним провокаціям". Так упродовж усього 1980 року середньоазійські та кавказькі пресові органи часто подавали повідомлення про справжні чи уявні порушення радянських кордонів "іноземними агентами", при чому ті повідомлення незмінно кінчалися переловленням винуватця пильними охоронцями радянських кордонів.

Багата література, що прославляє Червону армію, прикордонні війська та КГБ, із спеціальним наголосом на світлу спадщину "наших хоробрих чекістів" та "залізного Фелікса",¹² не менш показова, і її значення також очевидне.

У грудні 1980 р. радянські засоби масової інформації особливо широко повідомляли про кілька партійних конференцій КГБ і прикордонних військ Закавказької та Середньоазійської військових округ. У тих конференціях брали участь найвищі партійні діячі, керівництво КГБ та старший військовий командний склад.¹³ Наголос поставлено на потребу "підвищити пильність та бойову готовість наших частин, щоб забезпечити непорушність наших кордонів",¹⁴ "рішуче відбити всі намагання перешкодити мирній

11. А. Артем'єв, стор. 41.

12. "Залізний Фелікс" — прізвисько Дзержинського, польського шляхтича, що був засновником і першим головою Чека.

13. Коментарі в газеті *Красная звезда* (Москва) 20 грудня 1980, про партійну конференцію середньоазійських прикордонних військ, що відбулася в Ашхабаді 19 грудня 1980; *Заря Востока* (Тбілісі) 13 грудня 1980 про партійну конференцію закавказьких прикордонних військ, що відбулася у Тбілісі 13 грудня 1980; *Казахстанская правда* (Алма-Ата) 24 грудня 1980 про партійну конференцію Східного Пограниччя, що відбулася в Алма-Ата 23 грудня 1981 р.

14. *Заря Востока*, 13 грудня 1980.

праці радянських людей”¹⁵ та ”скинути маску з чужої ідеології та агресивної політики імперіялізму та маоїзму”.¹⁶

Особливо багатозначним було святкування 60-річчя заснування Азербайджанського КГБ, що відбулося 23 грудня 1980 р. в Баку. Проведення свят очолював Гейдар Алієв, тодішній перший секретар ЦК комуністичної партії Азербайджану (колишній генерал КГБ і теперішній член Політбюро ЦК КПРС і перший заступник голови Ради Міністрів СРСР). Він подав довгий звіт, де вихваляв ”славний шлях азербайджанського КГБ” та ”славні чекістські традиції: безмежну відданість, відвагу, моральну чистоту та непримиренність у боротьбі проти ворогів революції”.¹⁷

Фактично загальний стиль середньоазійських та кавказьких засобів масової інформації набагато змінився. У 1970-их роках наголошувалося на клясичну тему ”ленінської дружби” між національними меншостями СРСР і панівними росіянами. Тепер увага акцентується на спроможності центру — тобто росіян — втримувати порядок на окраїнах і ліквідувати різні внутрішні та чужоземні підривні елементи.

Одна тема набула великої популярності від початку окупації Афганістану — це доля басмачів, середньоазійських повстанців, які опиралися російському повторному завоюванню Середньої Азії в 1920-их роках. В минулому говорити про басмачів було, за малими винятками, менш чи більш табу. Сьогодні, однак, написано кілька великих досліджень про це явище. Басмачі широко фігурують у споминах, історичних оглядах і романах мовами народів Середньої Азії. Здебільшого ці нові зображення басмачів мають мало спільного з історичною реальністю. Своїм чисто політичним значенням вони спрямовані до мусулман Середньої Азії та росіян, що беруть участь в афганській війні.

У сучасній літературі підкреслюються два аспекти боротьби з басмачами в 1920-их роках. Перший, це твердження, що басмачтво було сильним рухом, перш за все тому, що він ”отримував широку допомогу ззовні... Англо-американський імперіялізм був справжнім організатором і натхненником басмачього руху, постачаючи [басмачькі] банди зброєю, устаткуванням, грошми, дорадниками, навіть обмундируванням [!]”.¹⁸ Другим аспектом є

15. *Красная звезда*, 20 грудня 1980.

16. *Казахстанская правда*, 24 грудня 1980.

17. *Бакинський рабочий* (Баку), 25 грудня 1980.

18. Б. Тулепбаєв, рецензуючи в газеті *Правда* (19 січня 1982) нову книжку про басмачів: А. Зевелев, Ю. Поляков і А. Чугунов, *Басмачество, возникновение, сущность, крах* (Москва, 1981); аналіза в *Radio Liberty Research*, 44/82, 26 січня 1982.

тривалість басмацького руху — за деякими оцінками басмачі активно діяли проти росіян аж до середини 1990-их років. Хоч загалом погоджуються на тому, що їхня справжня активність зникла з кінцем 1920-их років — лише тому, що Радянський Союз був в цей час зовсім слабкий. Це твердження знову показує гнучкість радянської історичної науки, яка в 1920-их роках стояла на цілком протилежних позиціях, тобто запевняла в швидкості радянської перемоги.

Значення такого підходу до басмацького питання — прозоре. Мусулманам Середньої Азії влада каже: "Ми вас били раніше і, якщо треба буде, поб'ємо знову". Для росіян сенс цього звернення трохи інакший: "У 1920-их роках, коли радянська влада була ще слабка та вразлива, ми перемогли сильне й зорганізоване повстання, підтримуване сильними зовнішніми силами. Сьогодні радянська армія найсильніша в світі, і вона придушить афганське повстання. Упадок басмацького руху був історично приречений, — такий самий кінець неминуче чекає й афганських бунтарів".¹⁹ Басмацьке питання все частіше прямо пов'язують з війною в Афганістані. Наприклад, у недавній статті в газеті *Коммунист Таджикистана* (від 13 січня 1982 р.) під заголовком "Басмацтво — лекції історії" її автор Р. Масов пояснює, що задовго перед партизанською війною в Афганістані боротьба Радянського Союзу з басмачами дала важливу історичну лекцію. Масов також натякає на те, що війна може тривати ще якийсь час, бо, щоб упоратися з басмачами, теж потребувало певного часу.

Радянська влада звертає особливу увагу на те, щоб події в Ірані та Афганістані не стимулювали між радянськими мусулманами протиросійського чи проісламського націоналізму. Знову ж таки будь-яку небажану зміну в "націоналістичному кліматі" Середньої Азії радянський режим вважає наслідком чужої пропаганди та дії агентів. Досі найвиразніше висловилося про це О. С. Реджепова, високопоставлений член партії з Туркменістану. У маловідомому виданні *Известия Академии Наук Туркменской ССР* за квітень 1981 р. Реджепова піддала гострій критиці праці деяких західних учених,²⁰ після чого визнала:

Важливу й добре вишколену армію ідеологічних диверсантів, забезпечену найновішою технікою, кинуто на фронт пропаганди холодної війни, яку ведуть імперіялісти проти СРСР. Ми не можемо не доцінювати ні цієї реакційної сили, ні її спроможности впливати

19. Б. Тулепбаєв.

20. Г. Сітон-Ватсон, Е. Оллворт, Т. Раковська-Гармстон, Г. Сімон, Дж. Вілер, Л. Снайдер, С. Е. Вімбуш і автор цієї статті.

на серця та уми наших людей. Наша інтелігенція несе особливу відповідальність у цій боротьбі проти ворожої ідеології та пропаганди і не лише тому, що її завданням перед народом і партією є здирати маску з фальшивої, наклепницької природи буржуазної пропаганди, але також тому, що наша інтелігенція є одним з головних об'єктів ідеологічних маневрів імперіялістів. Саме між нашими інтелектуалами наші вороги, в основному, шукають за потенційними дисидентами...²¹

Інші остороги перегукуються з попередженнями Реджепової. Усі вони відзначаються одвертістю у визнанні того факту, що націоналістичні ідеї мають велику притягальну силу між середньоазійськими народами, а особливо серед місцевої інтелігенції. Наприклад, К. Назіров у публікації *Коммунист Таджикистана* (від 5 січня 1982 р.) пише про "імперіялістичну діяльність у Середній Азії, основною метою якої є цькувати між собою росіян і середньоазійців", і засуджує як найнебезпечніших злочинців такі різні інституції, як Радіо Свобода, Російський дослідницький центр при Гарвардському університеті і Російський інститут Колумбійського університету, а також Терезу Раковську-Гармстон з Карлтонського університету в Оттаві. Назіров додає: "Ми не можемо недооцінювати ні ідеологічної сили світової буржуазії, ні її спроможности впливати на радянські країни. Ідеологічні міти імперіялістів можуть бути дуже небезпечні". М. Узбеков, пишучи в газеті *Правда востока* (від 1 січня 1982 р.), додає до списку ідеологічних диверсантів: БіБіСі, Голос Америки, Інститут дослідження ісламу в Пакистані, а також організацію в Джакарті під назвою "Турки за визволення Туркестану". Знову ж І. Анослікін, пишучи в газетах *Правда востока* (за 7 січня 1982 р.), *Советская Киргизия* (від 5 січня 1982 р.) і *Казахстанская правда* (за 17 січня 1982 р.) засуджує зусилля "імперіялістів" і місцевих націоналістів воскресити "місництво" та ідеалізувати "минулі та реакційні традиції і звичаї".

Перестороги проти "імперіялістичної підривної діяльності" та відродженого націоналізму особливо численні у трьох республіках, що межують з Іраном і Афганістаном — Туркменістані, Таджикистані та Азербайджані. Вони показують деяке занепокоєння радянської влади реальною можливістю впливу подій з бурхливого Близького Сходу. Рано ще казати, чи це побоювання є обґрунтоване.

21. О. С. Реджепова, "Націоналізм — ідеологічне зняряддя імперіялістичної диверсії", *Известия Академии Наук Туркменской ССР. Серия общественных наук* (Ашхабад) 1981, 4, стор. 15.

«Релігійний тероризм»

Згідно з радянськими громадянами, що відвідують Захід, інформації про терористичну діяльність та судові процеси т. зв. "релігійних фанатиків" регулярно з'являються в місцевій середньоазійській пресі, тобто в засобах інформації, які недоступні на Заході. Багато з цієї інформації передруковується в різних антирелігійних брошурах, що виходять у мусулманських республіках. Саме вони є головним джерелом нашої інформації про "релігійний тероризм".

Найпоказовішим терористичним актом за останні два роки був успішний замах 4 грудня 1980 р. на життя Султана Ібрагімова, голову Ради Міністрів Киргизької РСР, на курорті у Ферганській долині. Про це вбивство інформувало коротке повідомлення, надруковане в газеті *Правда* від 5 грудня, без жадного коментаря, крім того, що міністер "загинув", маючи 54 роки. Не додавалося ніяких пояснень, ані повідомлення про арешт убивці. Одначе, за словами радянського урядовця, що говорив телефоном з кореспондентом АФП, виходило, що "вбивство було політично вмотивоване". "Це була провокація перед відкриттям XXVI з'їзду КПРС".²² За словами західних журналістів в Москві: "Неофіційні повідомлення з Москви дали інше, правдоподібніше пояснення — Султан Ібрагімов був імовірно вбитий мусулманськими націоналістами".²³

Від часів війни нема жадного доказу якогось заворушення між мусулманськими націоналістами в Киргизії, тому дуже неправдоподібно, щоб підпільна політична група була відповідальна за замах на життя високопоставленого члена партії. З другого ж боку, киргизька преса подає багато інформацій про "злочинні" релігійні організації,²⁴ прихильники яких могли б бути відповідальні за вбивство.

Цією організацією є суфійське братство "Волохатих ішанів" (*Чачтуу Ешандер* по-киргизькому, *Волосатые ишаны* по-російському), дисидентська галузь давнього мітичного братства *Ясавія*

22. AFP, Москва, 5 грудня 1980, *FDIS—Sov.*, 80/237, 8 грудня 1980.

23. *Economist* (Лондон), 17-23 січня 1981, "Down in Kirhizia something stirs".

24. Сатыбалды Мамбеталиев, *Пережитки некоторых мусульманских течений в Киргизии и их история* (Пережитки деяких мусулманських течій у Киргизії та їхня історія) (Фрунзе, 1969); цього ж самого автора, *Суфизм жана анинг Киргизистангаги агумдари* (Суфізм і його виживання у Киргизії) (Фрунзе, 1972, у киргизькій мові); також збірка документів опублікована Центральним архівним відділом Киргизької РСР, *Против религиозного обмана и мракобесия* (Проти релігійного обману і мракобісся) (Фрунзе, 1970).

таріка,²⁵ заснованого наприкінці 1920 років у східній, киргизькій частині Ферганської долини, яке згодом поширилося на узбекську та таджикську території. Братство практикувало голосний *зікр*²⁶ з екстатичними піснями та танцями. Радянські джерела обвинувачували "Волохатих ішанів" у протирадянській діяльності та тісній співпраці з басмачами.²⁷ Після 1928 року братство пішло в підпілля, але було здемасковане в 1935-36 рр. і, згідно з радянськими джерелами, частково "зліквідоване".²⁸

Таріку "наново відкрито" в 1959-1960 роках, коли заарештували кілька провідників братства, яких віддано під суд і засуджено на заслання. У цьому випадку братчиків обвинуватили в активній підривній діяльності, в "підготові знищення радянської системи управління" та заміни його теократичним режимом *мусулманабадом*.²⁹ Учасники *таріки* відмовлялися платити податки, не посилали своїх дітей до радянських шкіл, намагалися уникнути виконання військового обов'язку та давали собі волю у палкій протирадянській пропаганді.

І все ж братство вижило, бо, як це відзначив один киргизький спеціаліст Мамбеталієв: "Неможливо одним ударом знищити секту з такою довгою історією таємної дії". Після 1963 року братство стало таємним товариством, учасники якого практикують *такію* — офіційне право на відступництво.³⁰

У січні 1981 року радянська преса подала ще одну небуденну інформацію про мусулманський релігійний тероризм, тим разом на Північному Кавказі. Її вміщено в статті (заклику до ефективнішої антирелігійної пропаганди) якогось Дмитрія Безуглого,

25. Братство було засноване в 12 ст. поетом-містиком Ахмедом Яссаві. Його могила в місті Туркестан, є одним з найславетніших прочанських місць у Середній Азії.

26. Спільні молитви, як тихі, так і голосні, з піснями і танцями, що є основним елементом ритуалу суфі.

27. Протирадянський партизанський рух, що почався 1918 р. і тривав аж до 1928 р. Ферганська долина була одним із його осередків.

28. Сатыбалды Мамбеталиев, *Суфізм...*, стор. 47-52, цитуючи газету *Правда востока* від 24, 25 і 26 жовтня та 5 листопада 1935 р.

29. *Против религиозного обмана...*, стор. 159-165, містить документи, що стосуються до судового процесу провідників секти, який відбувся 10-12 серпня 1963 р. в Ажелалабаді; також С. Мамбеталиев, *Пережитки...*, стор. 38-39, цитуючи *Ленін жолу*, киргизьку газету з Фрунзе (10 лютого 1960) і цього ж самого автора *Суфізм...*, стор. 54, наводячи *Ленін жолу*, 19 березня 1961.

30. *Пережитки...*, стор. 38-39. *Такія*, законне право на відступництво, традиційно практикували шіїти, що жили у ворожому середовищі суннітів.

редактора журналу *Грозненский рабочий* (місто Грозний, Чечено-Інгушська АРСР), у московському періодичному виданні *Журналист*.³¹ Автор, імовірно високий урядовець КГБ, так описує тиск, який роблять "реакційні сектанти" на населення Чечено-Інгушської республіки:

Значна частина населення нашої республіки перебуває ще під сильним впливом мусульманської релігії. Деякі церковники та сектанти, використовуючи плутання релігійних і національних почувань, розпалюють фанатизм і ненависть до чужинців... Під впливом т. зв. "релігійної влади" (загальноживана на Північному Кавказі назва провідників братств суфі), фанатики залякують і переслідують учителів-росіян та інших представників нашої інтелігенції.

Щоб проілюструвати цей тиск, Безуглий дає разуючий приклад релігійного тероризму:

Кілька років тому війська МВС вбили "фашиста" — одного з тих зрадників, що під час останньої війни намагалися встромити ножа в спину радянській владі. Цей бандит, Хасакі Магомедов, убив 40 комуністів, радянських активістів і комсомольців. *Грозненский рабочий* розповів про це в статті під заголовком "В тіні Корану" (бандит носив на грудях мініатюрний Коран) і поставив таке питання: "Як це можливо, щоб гітлерівський бандит міг вижити 30 років... сіючи смерть і терор?" Чимало людей знало про бандита, але його переховували, бо було б жалюгідним порушенням традиційної гостинності горян зрадити когось владі, навіть і вбивцю.

Дії цього *абрека*,³² що, не зважаючи на свій старий вік, тероризував країну близько сорока років, можна також пояснити релігійним підґрунтям чечено-інгушської країни. Прихильники суфізму грали важливу ролю в повстанні в Чечні в 1941-43 рр., у події, наслідком якої було заслання всього населення в лютому 1944 р. та ліквідація території як окремої адміністративної одиниці.³³ Особливо активно в цей час була *таріка* Батап Гаджі,

31. Дмитрий Безуглый, "С позиции бойца" (3 позиції вояка) *Журналист* 1981, 1, стор. 46-48.

32. *Абрек*, "чесний розбійник" — традиційна фігура на Північному Кавказі, особливо популярна в Дагестані та в Чечено-Інгушетії. За царської влади *абреки* були часто релігійними провідниками, шейхами суфійських *тарік*.

33. Про повстання 1941-43 років написано в: Абдурахман Авторханов, *Народоубийство в СССР — Народоубийство чеченского народа* (Геноцид в СРСР — геноцид чеченського народу) (Мюнхен, 1952); Patrik von der Muhlen, *Zwischen Hackenkreuz und Sowjetsterne — Der Nationalismus der Sowjetischen Orient-Völker im Zweiten Weltkrieg* (Дюссельдорф: Droste Verlag, 1971).

галузь *таріки* Кадірія,³⁴ яка була заснована з кінцем 19 ст. Батал Гаджі Белгороевим.³⁵ Цей радикальний орден суфі, центр якого був і далі є в районі Назрану, в горах Інгушетії, від свого заснування вступив у "священну війну" з росіянами. Під час повстання 1941-1943 років його очолював Курейш Белгороев, останній син засновника. Після поразки повстання Белгороев продовжував чинити опір у горах до 1947 року, коли його спіймали війська МВС. Засуджений на 10 років заслання в Сибіру і звільнений 1957 р., він повернувся до Чечні і, за радянськими джерелами, "негайно відновив свою злочинну діяльність".³⁶ Белгороев помер 1966 р., але його братство, хоч і поза законом і переслідуване, все ще дуже активне. Його часто згадують в кавказьких джерелах як "бандитський суфійський орден". *Таріка* має свої власні кримінальні суди, власний бюджет, мережу шкіл Корану, таємний дім молитви і навіть, якщо вірити радянським джерелам, власну групу самооборони.

Спокушає думка, що *абрек*, описаний Дмитрієм Безуглим, був членом *таріки* Батал Гаджі і що охорону, яку давало йому населення, можна пояснити не середньовічною традицією гостинності, а багато сильнішою релігійною солідарністю. Видається, що стаття у *Журналіст-і*, як і інші заклики до боротьби з релігійним фанатизмом, є лише психологічною підготовкою для серйознішої й сильнішої атаки на "паралельний іслам". Різні ордени суфі творять справжню загрозу для спокою радянських мусулманських територій, загрозу, яку радянські джерела тепер визнають щораз частіше. Неясно, чи на теперішньому етапі активність суфі

34. Кадірія, орден, заснований у Багдаді в 12 ст. Абдулем Кадір-аль-Жілані, впровадив у Північному Кавказі наприкінці 1850-их років кумик Кунта Гаджі Кішієв, який помер у сибірському таборі в 1867 р. По його смерті *таріка* поділилася на декілька галузів (*вірр*), між якими орден Батал Гаджі був найбільш пуританський та ксенофобний. Члени цього останнього ордену брали участь у всіх протирадянських повстаннях на Північному Кавказі після 1920 р. Між 1928 і 1936 роками дев'ять синів і сім онуків Батала Гаджі Белгороева, засновника братства, були вбиті в боях або страчені радянським режимом.

35. Цьому братству присвячена багата література. Серед цих праць можна назвати: Гусаин Мамлеев, *Реакционная сущность мюридизма* (Реакційна суть мюридизму) (Грозний, 1970); цього ж автора, *Некоторые особенности ислама в Чечено-Ингушетии* (Деякі особливості ісламу в Чечено-Інгушетії) (Грозний, 1970); А. Тутаяєв, *Реакционная секта Батал Гаджи* (Грозний, 1968), та М. М. Мустафинов, *Зикризм и его социальная сущность* (Зікризм і його соціальна суть) (Грозний, 1971).

36. А. Тутаяєв, стор. 8.

збільшилася, чи лише збільшилася радянська увага до неї в порівнянні до її стану перед недавніми подіями в Ірані та Афганістані. В одному й другому випадку відродження суфізму в Радянському Союзі заслуговує на увагу.

Народницькі тенденції серед радянських мусулманських інтелектуалів

У радянській Середній Азії продовжується загальна еволюція радянського ісламу в напрямі *мірасизму* — відкриття передреволюційної національної спадщини. Цій еволюції часто допомагає журнал офіційного мусулманського "естаблішменту" в СРСР "Мусулмани радянського Сходу". Цей журнал веде перед у реабілітації *джадідів* 19 ст. — модерністів-реформаторів. Впродовж 1981 року в еволюції *мірасизму* з'явилися деякі нові елементи. Ці далі описані нові елементи можуть бути лише незначним явищем, позбавленим серйозних наслідків, але можуть також бути виявом зміни в національній самосвідомості тубільної еліти, зміною, яка може стати виразним початком нового розділу в історії мусулманського націоналізму в СРСР. Наше обізнання з тими народницькими тенденціями є, на жаль, поверхове, бо воно базується більше на особистих контактах з закордонними мусулманами, ніж на писаних джерелах.

Донедавна рух *мірас* охоплював головним чином повторне відкриття великих предків: володарів, учених, поетів, релігійних філософів та інших. Тепер зацікавлення переміщується в напрямі передреволюційного "люду" *халк*, чи точніше "бідного люду" *кара халк*, який мав би бути національно чистіший, ніж русифікована або "прозахідня" еліта. Це нове зацікавлення в "простолюдді" особливо сильне серед молодшої генерації тубільної інтелігенції, включаючи молодих членів партії.³⁷

Таке переміщення не є невідоме — це втеча з "естаблішменту" невдоволених його членів. Справді, до цього є численні прецеденти майже в усіх суспільствах, включаючи російське суспільство, де в першій половині 19 ст. зародилося "хождение в народ", яким був рух молодих російських дворян. Але в Середній Азії і на Кавказі подібний рух може принести велику небезпеку. Це щось більше ніж вияв незадоволення та тимчасова опозиція до норм комуністичного життя. Це одночасно і вияв прихованого націоналізму. Не слід забувати, що саме *халк*, а не тубільна еліта чинив

37. Почуто в паризькій каварні у вересні 1981 р., під час дискусії серед студентів *халкі*: "Давайте позбудемся парчамісів та росіян; ми завжди знайдемо спільну мову з муджахідами — як ми, так і вони належимо до «Бідних людей»".

опір російському завоюванню в 19 ст. і встановленню російського панування. Сюди можна зарахувати Шаміля на Північному Кавказі, повстання кочових племен у Середній Азії 1916 року, басмачів, повстання 1920-23 років в Дагестані й Чечні та інші.

Сильніший китайський тиск

Найновішим розвитком подій у Середній Азії, який може роз'яснити оборонне наставлення радянського режиму до ісламу, є посилення китайської протиросійської пропаганди. У 1980 році китайський уряд почав обережно наслідувати радянську практику вживання релігійних провідників як пропагандистів та мандрівних послів. Вперше китайські мусулманські духівники з'явилися у закордонному мусулманському світі. У січні 1981 року Саліг ан-Шінвей, імам мечеті "Донгсі" в Бейджінгу (Пекіні), був запрошений до Пакистану і став одним з 12 членів Виконавчого комітету Ісламської Ради Координації Мусулманської Ліги.³⁸ Його першим актом стала шалена атака на "радянський імперіялізм", висловлення глибокої стурбованості вбивством афганських мусулман росіянами і заклик вивести радянські війська з Афганістану.

Безперечно ще зарано міркувати про можливий вплив нової китайської проісламської політики на Середню Азію, але знову ж виглядає, ніби радянський режим ставиться до цієї нової загрози цілком серйозно. Це добре видно із зростання числа протикитайських статей та пересилань в засобах масової інформації Середньої Азії. Цікаво було б знати, чи китайці, не зважаючи на поважні початкові перешкоди, не є краще підготовані вживати іслам на довшу мету для власної користи та грати ролю "найліпшого приятеля ісламу", ніж росіяни. В Китаї іслам мало не "національне віросповідання" (половина мусулман в Китаї — це етнічні китайці), в той час, як для росіян іслам усе був і далі залишається ворожим чужим тілом.³⁹

38. *FBIS-China*, 81/011 16 січня 1981, A/1, цитуючи *Xinhua* по-англійському, 19.41 GMT (середній час за гринічським меридіаном), 8 січня 1981, та *FBIS-China*, 81/008, 13 січня 1981, F/2, цитуючи *Xinhua* по-англійському, 02.58 GMT, 10 січня 1981.

39. У 1980 р. американський відвідувач нарахував якихось 100 "діючих" мечетей у відносно скромному місті Турфан, тоді як в Бухарі, одним з найпрестижніших історичних центрів ісламу, є лише дві мечеті. Ташкент, четверте за величиною місто в СРСР, має лише 12 "діючих" мечетей. У 1980 р. китайський уряд відновив ужиток арабського письма для уйгурської та казахської мов на території Сіндзян (Sinkiang) замість латинської абетки, яку частково вживали від 1973 р.

Висновки

Оскільки наше знання на цьому етапі таке обмежене, було б ризикованим робити будь-які остаточні висновки. Все таки досить доказів є на те, що радянське керівництво визнає ці перші ознаки кризи на Близькому Сході настільки небезпечними, що вважає, що йому слід стосувати серйозні заходи, щоб ізолювати та захистити свої мусульманські території від чужого зараження. Постає питання, чи можлива "залізна заслона" (чи може "залізний килим") в умовах дестабілізованого Близького Сходу? Виглядає, ніби радянське керівництво наново визначає своє ставлення до власних мусульманських установ і до тривалого існування ісламу в радянській державі. Якщо ми маємо серйозно сприймати власні радянські послання на збільшення активності різних "підривних елементів", релігійних терористів та інших "фанатиків", як також і тих молодих людей, що наново відкривають своє мусульманське коріння, тоді логічним буде висновок, що будь-яке намагання ізолювати радянських мусульман від решти світу чи навіть від подій в Ірані та Афганістані несе в собі багато труднощів. Те, наскільки радянському режимові вдасться це завдання виконати, може бути важливим вирішальним фактором майбутности Радянського Союзу.

МАЛКОМ МАГГЕРІДЖ І ГОЛОД В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ

Питання: До якої міри вас як кореспондента цікавив Радянський Союз перед виїздом до Москви?

Відповідь: Я тоді писав передовиці для газети *Манчестер гардіян*. Це був час великої депресії. Ленкестер особливо постраждав — деякі з його міст мали 60-70 відсотків безробітних. Було почуття, що вся система, в якій ми жили, розвалюється на шматки. *Гардіян*, очевидно, поділяв цей погляд повністю. Газета також діставала досить багато всілякої інформації з Росії. Вирішивши у вірі, що демократичний соціалізм є відповіддю на всі наші клопоти, побачивши соціалістичний уряд у дії і повну незадовільність періоду його правління, його падіння і постання Національного уряду, — що просто означало, що Рамзі Макдоналд приєднався до партії Торі, — я вважав, що капіталістична система та її спосіб життя були в повному хаосі. Але де ж була альтернатива? Звичайно, в СРСР. Очевидно, що там також, з вибухом революції, яку я, будучи тоді дитиною, добре пам'ятаю, це був час великого піднесення. Царський режим уважали за один з найавтократичніших і найжорстокіших режимів західного світу, отже революція виглядала чудовою. Вона мала принести волю, селяни мали дістати землю і всякі інші блага. Отже, як на мій погляд, згідно з яким я з зарозумілістю молодости списав з рахунків капіталістичну систему, демократичний соціалізм, загальне виборче право, парламентську процедуру тощо, альтернатива була. Тому я відчував сильне бажання її побачити і навіть — хоч це сьогодні здається цілковитим божевіллям — я гадав, що коли побачу цю альтернативу і вона справді буде така, якою я її собі уявляв, я там залишуся жити. Мій виїзд туди як журналіста був просто трюком, аби туди дістатися. Фактично я вже написав листа, в якому рекомендував себе як учителя, запевнивши в своєму щирому бажанні поїхати туди.

Англійський журналіст Малком Маггерідж (Malcolm Muggeridge) перебував у 1930-их роках кореспондентом у Москві від газети *Manchester Guardian*. Інтерв'ю проведене Богданом Нагайлом 1 березня 1983 р. у Робертсбріджі (Англія).

П.: Чи перед вашим виїздом будь-хто в *Манчестер гардіян* проінструктував вас про становище в Радянському Союзі? Чи будь-хто підготував вас до того, що ви там мали побачити?

В.: Ні, зовсім ні. Звичайно, я читав дещо з книжок, що тоді виходили. Нічого особливого. Досить дивно, що єдиною особою, яка дійсно примусила мене задуматися, був, як я пригадую, Крозієр, тодішній редактор *Гардіян*. Він прислав мені інформаційне повідомлення про якусь особливо бруталну поведінку ГПУ, з невеличкою, досить саркастичною допискою: "Може ви будете ласкаві це пояснити". Це був лише незначний епізод, але він показує, що на той час саме я був прорадянськи наставлений, тоді як редактори все ще мали певні сумніви, хоча й вони схилилися до симпатизування. Адже вони були ліберали, вірили в демократію та інші подібні речі.

П.: Серед питань, які обстоював у цей час *Манчестер гардіян* як провідна ліберальна газета, було жалюгідне становище значної української меншости під польською владою. Чи перед від'їздом до Москви ви були хоч трохи зацікавлені в українському питанні? Чи були ви, до речі, свідомі існування будь-якої "української проблеми" в Радянському Союзі?

В.: На жаль, не можу сказати, що я цим так дуже цікавився. Я мав досить туманне загальне поняття про всю країну в цілому, але не знав ніяких подробиць про це. Я пригадую знову, що коли на мене находив прорадянський сентимент, я обговорював з Веббами [Sidney та Beatrice Webb] національне питання. В розмові ми висловлювали свою певність у тому, що Сталін тримає національне питання в своїх руках, отже, ми могли бути спокійні, що він шєю справою займеться ефективно та дбайливо. Саме в такому настрої я виїздив.

П.: Чи було щось відоме про голод чи голодування в Радянському Союзі перед вашим виїздом?

В.: Надходила деяка інформація про брак харчів, але вона була досить непевна. Безсумнівно вона навіть приблизно не відбивала справжнього становища. Прихильники Радянського Союзу давали про це різні пояснення, серед них і те, що харч був, але існували труднощі в його розподілі. Не можу сказати, що була якась дуже конкретна інформація. Як більшість журналістів, я їздив у міська, про які нічого не знав, і писав про них звітлія, знаючи ще менше.

П.: З вашого щоденника¹ випливає, що від першого дня вашого

1. Malcolm Muggeridge. *Like it was* (Нью-Йорк: Morrow, 1982). — *Ред.*

перебування в Москві тема голоду настільки важливо висіла в повітрі. Наскільки важлива була ця тема для вас?

В.: Вона була надзвичайно важлива. Насамперед не треба було бути спеціалістом, щоб побачити, що люди в Москві були голодні. Вони мали особливо хирний вигляд. Очевидно, що там були інші журналісти, які про це говорили зовсім одверто, зокрема один, А. Т. Чолертон [Cholerton], кореспондент газети *Ньюз кронікл*, який став моїм близьким приятелем. Властиво радянська преса подавала деяку інформацію про великі труднощі з харчами, зокрема в Україні та на Кавказі.

П.: Чи ви мали ще інші можливості діставати інформації про голод?

В.: Як я вже казав, радянську пресу треба читати дуже уважно. Ми знали, що все це було дуже старанно цензуроване, і все ж із цього можна було дістати деяку інформацію. Крім інших кореспондентів, у ті часи ще існували своєрідні мізерні залишки старої буржуазної інтелігенції, з якими можна було зустрічатися і які говорили, що мені пізніше здавалося дуже безстрашним, про те, що діялося. Я особливо запам'ятав одного з них, Андрейчина, який, я думаю, був болгарського походження. Люди, з якими ми зустрічалися, не були ще вповні замкнені в режимні рамки. Вони симпатизували режимові, часто мали добрі посади, але від них також можна було дістати загальне уявлення про стан справ. Ще іншим джерелом інформацій були посольства. Британське посольство було дуже корисне, але за моїх часів скандинавські посольства були найліпші під цим оглядом. Вони знали багато про те, що діялося, і коли я виїхав на Україну, вони багато мені допомогли, даючи поради, куди їхати. Найбільше допоміг мені чоловік, що звався Урбе. Багато років він перебував у Москві на становищі генерального консула і був дуже цінним джерелом інформацій про катастрофічні наслідки колективізації.

П.: У своєму щоденнику ви згадуєте про випадок, коли до вас з'явився чоловік з Північного Кавказу, щоб поговорити з вами про жажливі умови в цьому районі. Згідно з вашим звітом те, що цей прототип радянського дисидента вам розповів, настільки вас приголомшило, що ви вирішили поінформувати читачів *Манчестер гардіян* про поведіння радянського уряду з селянами. Чи ви можете пригадати ще щось про цей епізод?

В.: Боюся, що небагато. Хібащо те, що всі кореспонденти дуже нервувалися, вважаючи, що цей чоловік міг бути провокатором. Ви розумієте, якщо маєш таке суспільство, за це треба платити. Кінець-кінцем, здавалося таким неймовірним, щоб хтось мав відвагу прийти поговорити з закордонними кореспондентами.

Я вповні переконаний, що він не був провокатором. Нам усім було, одначе, ніяково. Дівчина, що працювала в мене секретаркою і допомагала мені перекладати з російської мови, не хотіла мати з ним нічого спільного і була переконана, що то був агент ГПУ.

П.: Якою була загальна реакція західних кореспондентів у Москві на повідомлення про голод?

В.: Вони всі тільки й говорили що про голод і всі намагалися дістатися на місця голоду. Але добитися туди було нелегко. І я тоді зробив те, що робив в інші періоди свого життя — я постарався просто сісти на поїзд і туди поїхати.

П.: Коли читаєш ваш щоденник, вражає, як швидко вас спіткало розчарування Радянським Союзом. Як то вийшло, що ледве минуло чотири місяці вашого перебування в Москві, ви записали: "Мені байдуже, як швидко я залишу Росію"?

В.: Не забувайте, що я вірив у режим, а не в якийсь окремий його аспект. Хоч я не думав, що він має бути ідеальним, я все таки вважав, що це була альтернатива. Я не приїхав з якимись ідеалізованими поглядами на те, яким тут може бути життя, але був переконаний, що метою всього того було зробити людей вільними та щасливими, зробити їхні взаємини братерськими. Побувши там лише короткий час, я побачив, що це не так.

П.: Ваша перша подорож в Україну сталася на початку жовтня 1932 року, коли групу закордонних кореспондентів повезли, щоб показати Дніпробуд. Ви зауважили в своєму щоденнику, що подорож вас пригнітила. Чи ви можете пригадати, чому вона мала на вас таке враження?

В.: Моя перша подорож в Україну зробила на мене дуже сильне враження частинно тому, що ми їхали в поїзді з дуже добрими вікнами і не надто швидко крізь великі простори сільськогосподарської країни. Було цілком ясно, що ця частина країни знаходиться в дуже жалюгідному стані. На перонах тинялося багато людей, що були дуже голодні. А до того ще й спосіб, як усю ту поїздку влаштовано, включно з оркестрою та першокласною обслугою. Також на Дніпробуді було відчуття, що його будовано силою. Саме у висліді цього я дійшов до переконання, що режим був жадливий, що насправді він базувався не на ідеалах чи ідеалізмі, а на силі та що його метою було викликати страх.

П.: Чи тяжко було вам не піддатися радянській пропаганді?

В.: Я гадаю, що це, мабуть, було важче, ніж я думав. Але для мене завжди було нестерпним, коли хтось накидав мені свої погляди, і чим більше мені намагалися нав'язати свою думку, тим сильніший був мій інстинктивний опір. Також між закордонними

журналістами було чимало одвертих розмов, характеристичних своєю великою інформативністю та дуже реалістичною оцінкою становища. Лише два чи три з них базікали з партійних позицій. Один був кореспондентом *Нью ріпаблік* і автором книжки *Червоний хліб*. Та вони, очеvidячки, були витвором режиму.

П.: А що ви скажете про Волтера Дюранті [Walter Duranty]?

В.: Ну, звичайно, Дюранті був лиходієм усієї справи. Він був кореспондентом *Нью-Йорк таймс* і багато в чому найзначнішим з кореспондентів. Це був дуже допитливий чоловік з однією ногою. Він був англієць ірландського походження. Я можу його бачити лише як своєрідну режимну маріонетку, і мені просто тяжко уявити собі його в якійсь іншій ролі. Те, що він писав про голод і становище в Україні, було фантастично фальшиве. Не може бути найменшого сумніву в тому, що влада могла ним маніпулювати і що він бажав залишитися в Радянському Союзі. Він мав росіянку за коханку, як багато інших кореспондентів. Це був один із шляхів, якими закордонні кореспонденти піддавалися владі. Я часом думаю, що дівчат навмисно спрямовували в їхньому напрямі з тим, щоб поставити кореспондентів в таке становище. Дюранті був фактично на ласці радянської влади і кінець-кінцем писав те, що їм було потрібно. Виглядає, що *Нью-Йорк таймс* був цим дуже задоволений. Він дістав три нагороди Пуліцера і не мав чого нарікати.

П.: А також орден Леніна, наскільки мені відомо.

В.: Так, і це також.

П.: Що спонукало вас поїхати ще раз в Україну, щоб повніше дослідити тамтешні умови?

В.: Розмови між кореспондентами і зустрічі з людьми, головню урядовцями, що повернулися звідти, все ще бували в товаристві і не повторювали без кінця як папуги партійні догми. Було очеvidно, що голод був. Навіть радянська преса почала відбивати серйозність становища. Я вирішив, що зберу там матеріял, який дасть мені можливість написати надзвичайний репортаж, і тому в мене виникло бажання туди поїхати.

П.: Як ви влаштували свою подорож?

В.: У Чолертону була секретарка-росіянка, дуже агресивна особа, що поїхала зі мною на вокзал. Вона мала дуже різкий голос. Грюкнувши кулаком по прилавку, вона сказала: "Тут хтось потребує квитка до Ростова". Мені дали залізничний квиток — це було так просто.

П.: Чи ви сподівалися якихось труднощів від влади?

В.: Звичайно, що сподівався. Я мусів зробити кілька змін у

своєму маршруті і сподівався, що в якомусь місці мене затримують.

П.: Чи ви мали довшу зупинку в Києві?

В.: Так. Між іншим, коли б ви мене запитали, що найяскравіше залишилося в моїй пам'яті від цієї подорожі, я без найменшого вагання сказав би, що відвідини церкви в Києві. Там саме відбувалося православне богослужіння і церква була по вінця повна людей. Хоч я багато чого не розумів, все таки навіть з моїм незначним знанням російської мови дещо до мене доходило. Тема була: "Наше становище безнадійне. Лише Бог може нам допомогти". Це було проказуване з такою фантастичною щирістю і вірою, що я дуже сумніваюся, чи колинебудь був присутній на богослужінні, яке б мене настільки зворушило. Паства, всупереч тому, що можна було сподіватися, була вповні мішаного типу і включала призовників, селян та осіб зовсім буржуйського вигляду. І ввесь час пробивалася та жаклива нота: "Ми безсилі, ми безсилі, ми нічого не можемо вдіяти. Просимо, просимо, поможи нам!" Це зробило на мене величезне враження.

П.: Чи ваші статті в *Гардіян* під заголовком "Радянський Союз і селянство"² послідовно відбивають порядок вашої подорожі?

В.: Так. Спершу я подорожував по Україні, а тоді поїхав на Північний Кавказ. Звичайно я не міг дуже віддалятися від поїзду. Так сталося, що на одній станції, думаю в Дніпропетровському, я побачив селян із зв'язаними ззаду руками, яких вантажили у вагони для перевезення худоби, під примусом зброї. Мені було сердито сказано забратися звідти, але, на щастя, ніяких інших заходів проти мене не застосовано. Кажуть, що система безпеки в СРСР є ефективна до жорстокости. Насправді вона такою не є. Багато з працівників цієї системи — це тупі люди. Навіть і за такого режиму між людьми існувала свого роду співдружність. Впродовж усієї подорожі ніхто мене не хапав, не питав про документи, хоч було ясно, що я чужинець. Я вивчав ситуацію, наскільки міг, мандруючи з вагону в вагон і прогулюючися поза ним, якщо це було можливо. Це не було систематичне дослідження. З другого боку, воно й не було потрібне, щоб зрозуміти, що ви перебуваєте в країні, що зазнала жакливого голоду. Не забувайте, що я подорожував порівняно в розкоші. Ніхто спеціально мною не цікавився, і я проводив багато часу, визираючи з вікон поїзду.

П.: Ви згадуєте відвідини німецької сільськогосподарської

2. *Сучасність* 1984, 10, стор. 105-111. — Ред.

концесії Друзаг [Drusag] у районі Кубані на Північному Кавказі.

В.: Так. Я переконався, що ці німці знали про голод більше, ніж будь-хто, з ким я зустрічався. Коли б я записав усе, що вони мені розказали, я мав би цілком повну картину. Вони аж задобре усвідомлювали розмір голоду, що панував навколо них. Я так описав, що я там бачив, у листі до *Гардіян* у вересні 1933 р. у відповідь моїм критикам: "Концесія є маленькою оазою достатку серед пустелі. Її багатство допомагає усвідомити жахливе спустошення навкруги". Я провів там кілька днів, і кожного дня сотні виснажених від голоду селян приходили, благаючи праці й хліба. Виголоднілі чоловіки, жінки й діти навколішках благали щонебудь їсти. Пізніше розказували про німецькі агрономічні господарства, що мусіли наймати людей, щоб усунути трупи селян, які останніми зусиллями дісталися до концесії і тут таки падали мертвими. Парадоксально, що саме в концесії Друзаг я почув німецьке радіо-пересилання, що сповіщало про те, що Гітлер став канцлером.

П.: Де ви бачили найгірший голод?

В.: Безсумнівно в Україні.

П.: Які деталі ви можете пригадати про становище тамтешніх селян у ті часи?

В.: Я не можу пригадати нічого більше, окрім того, про що я вже написав, і тому я пропоную вам звернутися до моїх статей в *Гардіян* і *Морнінг пост*. У випуску *Морнінг пост* від 6 червня 1933 р. я висловив свою стурбованість з приводу того, що вчинене радянським режимом на селах "було одним з найпотворніших злочинів в історії, настільки жакхливим, що люди майбутнього ледве чи зможуть повірити, що це колинебудь сталось". А ось витяг з опису відразу ж після цього:

Якби ви відвідали тепер Україну або Північний Кавказ, навпочуд гарні країни та раніше одні з найродючіших у світі, ви побачили б, що вони тепер як пустиня. Поля заросли бур'янами й запущені, немає ні худоби, ні коней, села виглядають покинутими, а подекуди й насправді покинуті; селяни, заморені голодом, з напухлим тілом, мають невимовно жалюгідний вигляд.

Ви дізнаєтеся, якщо запитаете їх, що вони не бачили хліба впродовж останніх трьох місяців, лише картоплю та трохи пшона, та що тепер вони рахують картоплини по одній, бо знають, що не буде нічого іншого їсти до літа, якщо тоді щось буде. Вони вам скажуть, що багато людей вже померли з голоду, що багато далі вмирає кожного дня, що тисячі були розстріляні владою, а сотні тисяч заслани, що для них є злочином, за який карають на смерть без суду, мати в хаті зерно.

Вони вам усе це розкажуть, одначе, лише тоді, коли поблизу не буде якогось вояка чи незнайомої людини. Коли ж вони побачать

когось у формі або когось добре вгодованого, кого вони з цієї причини вважають комуністом чи урядовцем, вони змінять тон і запевнять вас, що вони мають усе з харчів чи одягу, чого душа забажає, і що вони в захопленні від диктатури пролітаріату та з вдячністю усвідомлюють усі блага, які вона їм принесла.

Яким би дивним це не здавалося, деяких з цих бідолах примушують час від часу говорити в такому дусі до груп туристів. Я дізнався, що ім'я Бернарда Шов їм відоме. Вони говорили про нього приватно таким самим тоном, спльовуючи так само люто, як про Сталіна.

Я бачив це становище на власні очі на Північному Кавказі і в Україні, а також чув з багатьох джерел, деяких російських, деяких чужинецьких і навіть з комуністичних, що подібні умови переважали у всіх сільськогосподарських районах Росії. Безсумнівно так воно й є.

Це страхіття годі описати. Я бачив в Індії села, винищені холерою. Це було жахливе. То були мертві села. Все таки пошесті проходять, і я знав, що ці села знову наповняться живими людьми. Я бачив у Бельгії села, знищені війною. Це були також мертві села. Але навіть війна мала свій кінець, і я знав, що ці села знову наповняться живими людьми.

Села, спустошені більшовиками, були невимовно жахливі тому, що їхньому спустошенню не видно було кінця. Виглядало, ніби якась зараза прийшла на віки вічні в села. Здавалося, ніщо вже там ніколи не виросте. Виглядало, ніби життя селян було вирване з корінням, а самі вони лише духи, що відвідували місце, де вони колись були щасливі. Я питав себе: Чому б це мало скінчитися? — Бездушні вояки, деякі з них монголи з олив'яними лицами та розкосими очима; працівники ГПУ, чепурно вдягнені і добре підготовані, часто євреї, що виконували накази диктатури пролетаріату і нищили певніше, ніж варвари (бо ті приходили з мечем і вогнем — речами відносно чистими), життя й душу країни.

П.: У своїх споминах ви описуєте голод як "урядовий" голод.

В.: Під тим я розумію, що то був штучний голод. Він був запланований і навмисний, а не спричинений якимсь природним лихом. Він виник у висліді Сталінової війни проти селянства під час примусової колективізації сільського господарства. У вищезгаданій статті в *Морнінг пост* я описав наступ партійних апаратників на село як "хмару сарани, що пожирає все їстівне, а залишає за собою пустку".

П.: Чи ви або ваші колеги міркували над тим, чому саме в Україні голод був найжорстокіший?

В.: Так, і ми дійшли до певного розуміння. В Україні чинено колективізації найсильніший опір і справу ліквідації "куркулів" було там тяжче розв'язувати, ніж у будь-якому іншому місці.

П.: Чи ви колинебудь пов'язували цю проблему з національ-

ним питанням?

В.: Ми знали дещо про українців і про інші неросійські національності. Але ні, я не знав багато саме про цей аспект.

П.: Як ви знаєте, 1933 рік увійшов в українську історію як *annus terribilis* — "жахливий рік". Голод розглядають не просто як наслідок неправильно спрямованої економічної політики, а як навмисне намагання зломити хребет українській нації. В Україні "куркулів" ототожнювали з українським націоналізмом, а колективізацію режим розглядав одночасно як засіб знищення соціальної бази українського націоналізму.

В.: Я не сумніваюся в цьому. Але справа в тому, що на той час я ще не говорив по-російському настільки добре, щоб досліджувати такі проблеми.

П.: Повідомлялося, що радянські урядові чинники фактично перешкождали українським селянам, що терпіли від голоду, переходити в пошуках їжі до Росії, де умови були не такі катастрофічні. Чи пригадуєте, що ви щось тоді чули про контрольні пропускні пункти на українсько-російському кордоні?

В.: Так, я чув про це від німців в концесії Друзаґ.

П.: В яких умовах ви писали свої звіти для *Гардіян*?

В.: Я писав їх, повернувшись до Москви. Я жив тоді в домі Вілліама Генрі Чемберліна [William Henry Chamberlin], кореспондента газет *Гардіян* та *Крішчен саєнс монітор*, який був у той час у відпустці.

П.: Чи обговорювали ви свої статті з колегами?

В.: Я обговорював їх з Чолпертоном, який знав досить багато про цю справу. Його жінка була росіянка, що колись жила в тій частині країни, і вона багато допомогла. Я не говорив, однак, про ці статті з іншими, бо не хотів, щоб хтось знав, де я був, поки статті не будуть вислані дипломатичною поштою.

П.: Чи саме так вони опинилися за кордоном?

В.: Так. Я вмовив когось вивезти їх з країни дипломатичною поштою. Брати їх із собою було ризиковано, бо хтось міг їх побачити, коли я переїздив кордон. Я ніяк не міг їх післати телеграфічно. Закордонні журналісти були зобов'язані показувати свої статті у відділі преси, дістати там їхнє схвалення, а тоді віднести на пошту. Якби я післав їх звичайною поштою, шанси були сто до одного, що їх перехопили б і тоді вже їх побачити знову було б неможливо.

П.: Чи мали ви будь-які труднощі з радянськими урядовими чинниками перед написанням тих статей?

В.: Вони мені дали зрозуміти, що деякі речі, які я написав раніше у *Гардіян*, не були їм приємні. Річ у тому, що коли я приїхав до Москви, урядові чинники там високо цінували *Гардіян* з очевидних причин — газета давала прихильну оцінку подій у країні. Цьому, очевидно, також сприяло й моє тодішнє пов'язання з Веббами. Перед самим моїм від'їздом пані Вебб сказала мені: "Знаєте, в СРСР ми є ікони". Ну, в певному сенсі вони ними й були. Тому я був високоповажаною особою, яка, на їх думку, не повинна б приносити їм будь-яких клопотів. Спочатку урядовці були особливо ввічливі. Але коли вони побачили, що я зайняв інше становище, справи значно ускладнилися. А вже коли я вирішив поїхати і перевірити повідомлення про голод в Україні, я знав, що буду змушений залишити Радянський Союз в недалекому майбутньому.

П.: Як редактори *Гардіян* реагували на ваші статті?

В.: Я фактично не почув жадної реакції на них. Статті надруковано, хоч із скороченнями. Вже повернувшись з Радянського Союзу, я, одначе, побачив у Берліні оголошення *Гардіян*, в якому говорилося: "Спеціальний репортаж нашого кореспондента в Україні". Я не дістав ні слова подяки від них і, думаю, вони були дуже раді, коли я забрався.

П.: Пізніше ви писали статті про голод в *Морнінг пост* та в інших газетах. В *Гардіян* ви публікували статті про радянську систему внутрішніх паспортів та про примусову працю. Фактично ви були одним з перших представників Заходу, що викривали ті, тепер добре документовані риси радянської влади. Чи були ви свідомі в цей час, що ви були одним з перших, хто вигукнув: "Король голий!"?

В.: Це все було звичайною темою розмов кореспондентів між собою, а я лише постарався подати про це чесний репортаж. Мені не прийшло на думку, що ніхто інший цього не робив, бо всі вони хотіли там залишитися і продовжувати своє досить вигідне життя з його численними привілеями.

П.: Скільки, ви тоді думали, загинуло людей в наслідок голоду?

В.: Я назвав тоді цифру від трьох до чотирьох мільйонів. Я гадаю, що цю цифру мені подали німці з концесії Друзаґ. Мене назвали брехуном в *Гардіян* та в *Нью стейтсмен*. Як згодом виявилось, це число, що вважалось абсурдним перебільшенням, на ділі було применшенням.

П.: Чи ви були здивовані відгуком на свої статті в *Гардіян*?

В.: Звичайно. Я не сподівався, що *Гардіян* вирішить опублі-

кувати листи,³ що обвинувачували мене в брехні, в той час, як вони мали всі підстави вірити моїй чесності. Що більше, я переконався, що все це не лише не поліпшило моє становище журналіста, а, навпаки, пошкодило йому. Я не зміг дістати праці в Англії і мусів повернутися до Індії. Правда мені коштувала дорого. Навіть тепер це більш-менш те саме. Недавно я накрутив кінофільм із Світлою Сталіною [Алілуєвою], і знову склалося враження, що я занадто нетолерантний до режиму.

Повернувшись з Москви, я не міг не відчувати презирства до всіх попутників, які, подібно до Веббів, прославляли Радянський Союз як "нову цивілізацію". Я зігнав свою злість у статті, написаній для *Інгліш ревію* під заголовком "Дорогі друзі Радянського Союзу". Я вважаю однією з найбільших загадок нашого часу той факт, що люди, що проводять своє життя, обстоюючи свободу вислову та клясову справедливість, можуть настільки захоплюватися такою явно брутальною і духово обмеженою тиранією. Як, до речі, можна зрозуміти осіб типу Філбі та Бланта, які знайшли свій ідеал пюдства там, де він був абсолютно протилежний тому, в який вони вірили?

П.: І останнє питання. Як ви розглядаєте голод в Україні з перспективи п'ятдесятьох років?

В.: Без сумніву це був один із найбільших злочинів наших часів, неменший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра. Але мене завжди вражає, як люди, говорячи про великі страхіння нашого століття — Авшвіц, Гірошіму та інші, ніколи не згадують голод в Україні. Якось після всіх тих років ще не усвідомлено того факту, що Сталін у 1930-их роках убив набагато більше людей, ніж Гітлер винищив євреїв.

3. Там таки. стор. 112-114. — Ред.

ПОСМІШКА

ВИСМОКТАНЕ З МОЗКУ

Демонодор Баюрський

Друга мова

Є багато слів, які фактично в дійсності не існують, але з'являються уві сні і виявляють нам своє значення, та коли ми пробуджуємося, не можемо собі пригадати ні їхнього звучання, ні значення. Може, це мова того світу, яку пізнаємо щойно після смерті? Тоді пригадаємо собі їх форму і зміст, але ціною забуття нашої теперішньої мови. Так, безперечно її забудемо. Доказом цього є факт, що вмерлі близькі ніколи з нами не розмовляють уві сні. Не розмовляють, бо вже забули нашу мову.

Невдалий масковий баль

Набридло мені переодягатися на щорічний масковий баль сажотрусом, блазнем, індіанином, ковбоем і т. п. Цього року я вирішив надіти маску буржуазного націоналіста. Ставши перед дзеркалом, я розкуйовдив волосся, насупив брови, вишкірив було зуби і вже зовсім непогано уподібнився до націоналіста, але буржуазного в ньому нічого не було. Тоді я зачесав волосся, зробив обличчя сито вдоволеним, встромив сигару поміж зуби і вже почав подобати на достеменного буржуя, але націоналіст з мене вивітрився безслідно. Всякі спроби якогось посереднього характеризування — і націоналістичного, і водночас буржуазного — закінчилися невдачею.

Довелось врешті прийняти свою власну постать. На баль я не пішов. Куди з такою постаттю!

Старий чудовий світ

У наслідок розвитку медицини, дієтики, гімнастики, геронто-сексології і споріднених дисциплін пересічна тривалість людського життя разом з одночасним скороченням народжуваності збільшилася настільки, що популяція старушків прийняла загрозливі розміри. В парках уже бракувало лавок, тому громади старушків, що цвірінькали на зубних протезах, обсіли всі гілки дерев. Давно вже викуплені були з крамниць усі каші, пластівці, макарони й молоко, і банди розлючених старушків нападали на сільські господарства, висмоктуючи молоко з корів, кіз і навіть деяких

молодих матерів. Іграшкова промисловість до такої міри переключилася на виробництво доміна і карт до пасьянсів, що малі діти (яких, зрештою, було небагато) плакали в домах за брязкальцями і ляльками. Сторінки порнографічних журналів заповнилися свілинами роздягнених старушок, які кокетливо оголювали беззубі ясна в усмішці. Продовжено робочий вік, щоб надолужити надміром старечих робочих рук нестачу молодих. Довелося навіть поздіймати деяких старушків із згаданих гілок паркових дерев. Модним стало усе старе — старе золото, стародруки, старі дерева і стара біда. Докторант, який мав писати про "Молоду Музу", мусів змінити тему на "Стара Громада" і т. д. і т. п.

Я ще міг би довго тягнути цю історію, але я вже старий, сил не маю.

Любаска-трикотажниця

Баламут-шалапут мав любаску-трикотажницю. Трикотажниця любила його ніжно, і щоб не простудилося що в нього, не дай Боже, в'язала йому на спицях теплі гузли, шкарпетки, рукавички, шапки і всякого роду й кольору шалі. Баламут-шалапут став таким розпеченим і певним своєї любаски, що перестав упадати коло неї і все частіше бував з іншими жінками. Приходячи до любаски, жер, пив, а потім кидався на тапчан і засинав, забуваючи про неї. Чим довше так було, тим довшими ставали шалі, виготовлювані любаскою-трикотажницею для коханця, що перестав про неї дбати. Любаска-трикотажниця примірювала їх на ньому, він приймав їх розсіяно, цілував її формально в подяці, часом дякував конкретніше, але так само розсіяно і формально. Одного дня, прийшовши до неї, він побачив шаль особливої довжини і краси, що звішувався зі стелі до підлоги.

— Стань на цю табуретку, любий, щоб я могла краще налюбуватися цим новим шалем на тобі! — сказала любаска-трикотажниця.

Баламут-шалапут став на табуретку, любаска обвинула йому міцно шаль навколо шиї.

— Чому цей шаль такий незвичайно довгий? — спитав баламут-шалапут, в дійсності думаючи про щось інше.

— Щоб тебе повісити, — відповіла любаска-трикотажниця, виштовхуючи ногою табуретку з-під баламута-шалапута.

Виклад для стовпів суспільства

Професор Доктор говорив прозою пірамідальною і невідпорною. Речення з його уст виходили жирними, волохатими гусеницями, що розповзалися по слухачах, залазили в носи і вуха,

гойдалися на віконних завісах. Достойна аудиторія не обганялася, сприймала виклад з гідністю і повагою, хто як умів, хто на що міг спромогтися, свідомо своєї відповідальності. "Бо як не ми, то хто?" ("А, може, я? Га?") Подовге лице пана Добродія видовжувалося, звисало все нижче, хляло, але не розпадалося. Очі панни Донечки виражали інтенсивну працю перекладання з мови професора Доктора на мову її університету. Обличчя отця Монсеньйора не виражало нічого більше, ніж звичайно, себто нічого. Голова нотував пильно. Що професор Доктор гусеницю бах! — то Голова пером трах! Що за симфонія, синхронія, симпатія і тому подібні речі!

І який тут нікчемний я, який не репрезентую нічого, крім того, що репрезентую, себто себе, себто нікого. Розкушую гусеницю: солоня. Роздушую: м'яка, зелений сік з неї виходить. І тільки? Пхи! А я думав!.. А, може б, піти на пиво?

Увага, злий комедіант!

У кожному з нас, чоловіків, сидить малий комедіант. Часом виводимо його на прогулянку і здійсмаємо шворку, щоб пошалів собі доволі з іншими каботинами. Але коли довго його залишаємо в себе вдома, комедіант починає галасувати, термосити скатертину, скакати на столі і взагалі компромітувати нас як перед дамами, так і перед подібними нам чоловіками, які в дану мить свого каботина приборкали. Тому треба пам'ятати все в час давати йому вишалітися на свіжому повітрі (в спорті, амурах, поезії, малій прозі і т. п.), щоб не заважав нам у серйозних зайняттях.

ЯК СУЧАСНА РАДЯНСЬКА ЦЕНзуРА ПОКАЛІЧИЛА ОПОВІДАННЯ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ «ТОВАРИШКИ»

Оповідання Олени Пчілки "Товаришки" 1971 р. було передруковано в книзі *Олена Пчілка. Твори* (Київ: В-во "Дніпро", 1971). Коли ми порівняємо текст цього радянського видання з першодруком в альманахові *Перший вінок*, то побачимо, що цензура скоротила й покалічила текст оповідання цієї письменниці, викресливши багато рядків, а часом і цілих сторінок.

Фототипічне перевидання альманаху *Перший вінок* дає можливість відтворити *повний* текст одного з найкращих оповідань Олени Пчілки.

У київському виданні 1971 р. цензура викинула (на стор. 65, після шостого рядка) такий текст:

— Ну, що, Корнієвичу, як там? Швидко вже перекацапиться ваша "слободська Україна"? га?

— Ти помиляєшся! — одповів Корнієвич, — ще ми українізуєм!

— От як! Дай, Боже, вашому теляті вовка піймати! — мовив Кузьменко засміявшись (*Перший вінок*, стор. 275, останні 7 рядків. Отже цензор звернув увагу на слова "перекацапиться" і "українізуєм").

В іншому місці київського видання (на стор. 100 після слова "Люба", кінець шостого абзаца, там, де стоять крапки) цензура викреслила такий текст:

І справді вигляд Бучинського був далеко елегантніший, ніж російських студентів: високий лискучий циліндер, білі стромкі комірці, складне чепурне убрання, старанніше прилажене волосся й вуси, галантна манера, — у всьому тому видно було "європейця"; але знов коли Люба приглядалась до того добродушного обличчя, до того простого широго погляду сірих очей, — щось таке "своє", "рідне", повівало на її самотню душу. Найпаче ж та мова! Люба просто заслухувалась її!.. (*Перший вінок*, стор. 323).

Як бачимо, полтавську дівчину Любу приваблював до себе галицький студент. Від російських студентів він відрізнявся своїм культурним зовнішнім виглядом. А, головно, він приваблював Любу своєю національною свідомістю, рідною українською мовою. Та радянська цензура цього тексту не пропустила!

Найбільший уривок, що його цензура викреслила в київському

виданні, займає понад дві сторінки тексту (стор. 100 після останнього рядка — там, де стоять крапки. В першому виданні — відслів "Коли приходилось відповідать" до слів "галицький русин з сестрою Українкою" (*Перший вінок*, стор. 323-326). У цьому уривку описано, як наддніпрянка Люба захоплена тим, що галичанин Бучинський чудово володіє рідною українською мовою. І під впливом Бучинського Люба сама починає розмовляти з ним українською мовою. Вона відчуває, що "говорити з ним по-російськи просто не випадає, власне таки аж сором якось!" Люба висловлює такі думки:

Чого ж коначне казать — *просвещение*, а не *просвіта*, *впечатление*, а не *враження*? Тільки тої й переваги, що до тих російських, напендючених слів ми призваіаілись! Нас до тої помоносівщини наломлює школа, книжка; але й *сей* проходить школу, ще більше чужу, німецьку, однак же він не кидає свого, пильнує, розвиває. Тут чується міцна тенденція! Міцніша, ніж оте полтавське українофільство... [підкреслення наше].

І закінчується цей заборонений уривок такими словами: "то братерськи вітається Русин із сестрою Українкою". В умовах сучасної урядової національної політики та русифікації на Україні цей уривок (в якому підкреслено національну свідомість і патріотизм Бучинського і висловлено міркування Люби про потребу вживання рідної мови) — висловлював протест проти русифікації, і тому цензор викинув аж 73 рядки. Хоч тут мова йшла про історичну дійсність 1880-их рр., проте багато було схожого тут із дійсністю 1980-их рр. під оглядом національного гніту на Україні.

На стор. 101 київського видання (в 7-ому рядку, де стоять крапки) цензура викреслила такі рядки:

...вона соромиться тільки сказать йому, що в душі своїй вона дякує йому ще за одну послугу: що коли вона вернеться додому з міцнішими національними "переконааннями", то й цим вона мусить завдячувати йому! Люба попрощалася з ним щиро, по-братерському. Так багато послуг, дарованих так щиро, безкорисно, можна пам'ятати цілий вік! (*Перший вінок*, стор. 325-326).

Цензор викреслив рядки, в яких Люба дякує студентові Бучинському за те, що своїми розмовами він сприяв виробленню "міцніших національних переконань" у неї.

У київському виданні цензура викинула також дві сторінки "післямови" Олени Пчілки, яку в *Першому вінку* надруковано на стор. 358-359. У цій післямові Олена Пчілка зазначила, що серед української молоді, з її естетичнішою національною вдачею, не було ґрунту для "базаровщини", яку "так різко вивів Турґенєв".

Ще в одному місці київського видання цензура пропустила 12

рядків (стор. 68, після п'ятого рядка, де стоять крапки). В першому виданні пропущений текст на стор. 279, останній абзац і текст на стор. 280. Тут український студент Кузьменко висміює студенток-росіянок, які по-своєму вимовляють його ім'я:

Ех, ви! сівернії язиці! — покликнув Кузьменко: — не розумієте!... То ж по-вашому Нікіта, а по самому християнському — Микита, по-нашому, значить!

Занадто вже велику пильність і обережність виявив цензор, не пропустивши цієї репліки Кузьменка.

Крім пропусків, у тексті оповідання є ще й перекручення. Наприклад, у тексті, надрукованому в *Першому вінку* (стор. 317, останній рядок) є таке речення: "Песцова поїде, мовив Кузьменко, в свою Кацапію". Цензор міняє слово "Кацапію" на "Росію", і таким чином перекручує сенс речення, бо в зміненому тексті слова "мовив Кузьменко" зайві.

Подібне втручання цензора бачимо ще в іншому місці київського видання. У тексті *Першого вінка* (стор. 341, 7 рядок) Кузьменко каже: "А я по чім знаю, де вона поділася, як повернула в свою Кацапію?" А в київському виданні (стор. 112, 10 рядок) читаємо: "... в свою Росію". Така заміна слова спотворює індивідуальні особливості мови Кузьменка, що віддзеркалюють його ставлення до Росії, яку він називає зневажливо — Кацапія.

Всі ці цензурні купюри дуже характеристичні. Скалічене цензурою оповідання Олени Пчілки "Товаришки" втрачає свою художню цінність, свою ідейну спрямованість. Викидаючи з тексту багато рядків, цензор фальшує ідейний зміст твору Олени Пчілки, фальшує характеристичні риси героїв твору, зокрема Люби, Кузьменка, Бучинського.

У фототипічному перевиданні альманаху *Перший вінок* "Товаришки" надруковано так, як його написала авторка, і таким чином читачі мають можливість ознайомитися з твором видатної письменниці, не скаліченим теперішньою цензурою. В цьому також полягає велике значення цього перевидання.

Петро Одарченко

ЛЬВОВСКИЙ ЦЕРКОВНЫЙ СОБОР. Документы и материалы 1946-1981 (Москва: Издание Московской патриархии, 1982). 224 стр.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР. Документи і матеріали 1946 1981 (Москва, 1982), 224 стор.

Збірник вийшов "за благословенням святішого патріарха Московського і всієї Русі Пімена" і становить, як це впливає із коротенької передмови "від видавця", — внесок до відзначення 1000-річчя "історичного буття" Руської Православної Церкви (РПЦ). Поява збірника заслуговує на увагу тому, що — як читаємо в передмові: "Опубліковані документи і матеріали розкривають єдино правильний, православний погляд на події, пов'язані з історією унії". Сказати точніше: збірник є свідченням того, як керівництво Руської (читай: російської) Православної Церкви нині оцінює український католицизм

Книжка складається з трьох частин: історичний нарис під назвою "Єдність церкви і церковні унії", документи про "львівський собор" 1946 року та розділ "Ювілейні дати", який містить в собі тексти доповідей, привітальних телеграм, звернень ієрархів РПЦ з приводу святкувань 10, 20, 25 і 35-ої річниць ліквідації Української Греко-Католицької Церкви на "соборі" у Львові 1946 року. Завершується зміст збірника бібліографічним розділом, де наведено 217 заголовків публікацій на тему історії унії. Книжку збагачують кільканадцять чорно-білих й кольорових знімків: портрети діячів РПЦ, знімки окремих церков на Західній Україні та знімки з ювілейних святкувань "львівського собору", на яких зафіксовано маси вірних. Таким чином продемонстровано "розквіт" церковно-релігійного життя на Західній Україні в умовах радянської влади. Збірник видано англійською, українською та російською мовами (на жаль, без зазначення накладу). Можна припускати, що публікація призначена для продажу головно на Заході.

Автором історичного нарису "Єдність церкви і церковні унії" є колишній редактор *Православного вісника*, що від 1968 року виходить українською мовою в Києві, І. Оксюк. Його стаття — це спроба по-науковому розглянути важливіші аспекти історії Берестейської унії; причини її зародження, підготовка и здійснення собору, наслідки унії в релігійно-суспільному житті України в наступні століття. Автор згадує про діяльність князя Константина (Василя) Острозького, вказує на роль козаків-оборонців православ'я. В статті багато місця присвячено історії навертання

уніятів на православ'я після першого поділу Польщі (1772 р.) на території, що опинилася в складі царської Росії. Мовчанкою обходить автор короткотривалі спроби "навертання" уніятів у Галичині під час російської окупації 1914-1915 років. Зазначивши, однак, що "очі галичан" завжди були звернені на Схід, "звідкіля (вони) завжди очікували допомоги і очікували не даремно" (стор. 32), автор переходить до обговорення історії "возз'єднання" українських католиків Галичини і Закарпаття з РПЦ, до якого дійшло в результаті політичного приєднання західноукраїнських земель і було завершено "львівським собором" 1946 року, а на Закарпатті — урочистим проголошенням "возз'єднання" на Чернечій горі біля Мукачева 28 серпня 1949 року.

Наприкінці свого нарису автор висловлює віру в те, що "правдива любов до Бога і до ближніх приведе і закордонних прихильників унії — Українську Католицьку Церкву східного обряду в лоно православ'я". Таким бо повинен бути результат "ширих, добрих почуттів до рідного народу і батьківщини" (стор. 38).

Зрозуміло, що в тридцятисторінковій статті неможливо всебічно з'ясувати всі важливіші питання такої складної історичної події, якою є Берестейська унія. Можна, однак, звернути увагу на спосіб трактування автором деяких аспектів проблематики Берестейської унії.

Автор придержується погляду, що Берестейська унія була штучним витвором з метою окатоличення й польонізації українського та білоруського народів у Польсько-Литовському Князівстві. "Ідея унії Православної Церкви з Римом знаходила гарячу підтримку польсько-магнатського правління. Будучи найнадійнішим засобом асиміляції, ополячення православного населення Речі Посполитої, вона повинна була закріпити політичну основу Люблінської унії" (стор. 13).

Такий погляд на Берестейську унію не є цілком фальшивим, однак він і надто однобічний, бо справжні причини зародження унії не вияснює. Правда, що правляча верхівка польсько-литовської держави добачила в цій унії засіб для окатоличення й польонізації українського і білоруського православного населення, однак цей плян не лежав у основі зародження унії, а виник щойно згодом. Головною причиною унії було внутрішнє спустошення Православної Церкви. Звернув на це увагу історик Орест Левицький сто років тому. Публікуючи документи про церковно-релігійне життя "у Південно-Західній Русі", Левицький написав до них передмову, яка представляє собою серйозну наукову розвідку про історію Берестейської унії. В цій передмові він пише:

... нам здається однобічним усталений у нас погляд на унію, як на насильницький політичний засіб, розпочатий і здійснений польським урядом при допомозі католицького духовництва, і ми ніяк не

можемо згодитися з думкою наших істориків, вважаючи головним винуватцем унії короля Сігізмунда III і єзуїтів. У житті народів перевероти, подібні унії, не здійснюються однією волею урядів, особливо ж таких безсилих, якими на ділі завжди були уряди Польщі й Литви, а виявляються звичайно результатом якихнебудь внутрішніх, органічних ушкоджень, що порушують нормальний хід життя даного суспільства.¹

Тодішніми "внутрішніми ушкодженнями" Православної Церкви були безпорядки серед церковної ієрархії, значна деморалізація її представників, наслідки реформаційних рухів у Східній Європі, відчуження (спольнізованої) української шляхти від свого народу і своєї віри та ін.

Левицький дуже докладно з'ясовує внутрішній стан Православної Церкви у польсько-литовській державі. Він, між іншим, приводить уривок з листа Острозького до володимирського єпископа Іпатія Потія від 1593 року, в якому князь нарікає на те, що люди православної релігії не захищають ні свою віру, ні Церкву, насміхаються з неї та стають послідовниками різних сект.

Всебічно обговорюючи внутрішнє становище Православної Церкви у польсько-литовській державі, Левицький дійшов до висновку, що раніше або пізніше ця Церква дійшла б, якщо не до унії, то до іншої радикальної розв'язки своїх проблем. Не ідеалізуючи церковну унію, він все таки мав підставу твердити, що Берестейська унія принесла і користь: "вона розбудила в західноруському суспільстві дрімливі або мінливі сили й покликала їх до діяльності на користь Церкви і відновлення її давнього благоустрою; вкінці, унія стала, начебто клапаном очищення або наливом, який [тріснувши] відкрив витік накопиченим віками нечистим сокам у церковно-суспільному організмі, та уможливила згодом у Південній Русі появу на різних церковно-ієрархічних посадах багато осіб, котрі сяяли чистотою морального життя, вірністю пастирському обов'язку і самовідданим служінням церковно-суспільному добру".

Автор статті в обговорюваному тут збірнику, безперечно, знає працю Левицького, однак, він не вважав за потрібне згадати у своїй статті ні його наукову розвідку, ні його тези про причини виникнення Берестейської унії.

Сумнів викликає також оцінка свідомости народних мас

1. "Акты о церковно-религиозных отношениях въ Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.), часть первая", в: *Архивъ Юго-Западной России*, том VI (Київ 1883), стор. 16. Передмова О. Левицького представляє собою 182-сторінкову розвідку.

2. Там таки, стор. 11.

3. Там таки, стор. 18.

України під проводом козаків у ставленні до унії та її наслідків. Оксюк пише: "Безрезультатні повстання 1637-1638-их років закріпили в широких народних масах на Україні свідомість необхідності об'єднання з братнім російським єдиновірним і єдинокровним народом, переконали в тому, що він може надати допомогу в боротьбі проти уніятського насильства і нелюдського соціального гніту" (стор. 23).

Ми вважаємо, що автор значно перебільшує: він прагнув підмінити дійсне — бажаним. Такої свідомості "необхідності об'єднання" з російським народом серед українського народу не було навіть у 1648-1654-их роках. З цього приводу має слушність російський (марксистський) історик М. Покровський, зазначаючи, що: "Союзи держав у 17 столітті, як і тепер, визначалися не симпатіями народних мас, а політичними розрахунками панівних верств, — симпатії дуже легко інсценізувалися і тоді, як тепер, якщо панівним верствам це було потрібно".⁴ Зрештою, навіть серед православної ієрархії на Україні не було бажаним плекати свідомість про те, щоб "об'єднуватися" з "єдиновірним" російським народом під керівництвом Московського патріарха. Кращим доказом цього — поведінка митрополита Сильвестра Косова супроти вимог царських воевод у січні 1654 року в Києві.⁵

Такий підхід автора до проблеми "свідомості" мас — не є науковий, а зумовлений ідеологічними міркуваннями. Це повторення погляду радянської (партійної!) історіографії про неодмінно благородну і незамінну роль "старшого брата" стосовно до українців.

Ми не обговорюватимемо спосіб трактування автором історії "навертання" уніятів на православ'я на території, що після поділів Польщі опинилася в складі Російської імперії — в 1795-1796, 1839 і 1875 роках. Для автора ці дати — "світлі події" повернення уніятів до прадідівської віри під знаком "любви" РПЦ і "за помочі ласки Божої". Нема потреби обговорювати ні ці сторінки статті Оксюка, на яких він "насвітлює" діяльність "собору возз'єднання" українських католиків з РПЦ у Львові 1946 року та подібне "возз'єднання" на Закарпатті 1949 року. Авторіві не йдеться про серйозний науковий підхід *sine ira et studio*, а знов таки про ідеологічне формулювання проблеми — підхід, що в СРСР зобов'язує не тільки партійного історика, але і дослідника-співробітника Московської патріархії. В цьому розумінні багато світла кидають і

4. М. Покровський. *Об Україне. Сборник статей и материалов* (Київ, 1935), стор. 73.

5. Про це докладніше див., наприклад, Іван Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. II (XVII ст.) (Нью-Йорк—Бавнд Брук, 1956), стор. 292-343.

поміщені в збірнику документи про ліквідацію Української Католицької Церкви (УКЦ) в Українській РСР 1946 року.

Передусім треба нагадати про те, що документи про підготову й перебіг "львівського собору" 1946 року перший раз опубліковано того ж таки 1946 року. Оскільки це видання стало тим часом, зрозуміло, бібліографічною рідкістю, а додаткових документів про цей "собор" не вийшло, здавалося б, що в збірнику, який з'явився заходами Московської патріархії, зацікавлений знайде, якщо вже не додаткові (досі не публіковані) документи, то бодай старанне перевидання вже відомих матеріалів про події у церкві Святого Юра у Львові в березні 1946 року.

Якщо мова про тексти документів, які безпосередньо стосуються до діянь "собору" 1946 року і які увійшли у російськомовне видання збірника Московської патріархії, треба ствердити, що його упорядники достеменно опанували і застосували методи "редагування" історичних документів, що їх, коли треба, застосовує радянська історична наука. Маємо на увазі не мовно-стилістичні "уточнення", а сліди руки цензора. За допомогою спотворень, перекручень окремих речень і цілих абзаців пристосовано текст документів про "собор" у Львові 1946 р. до вимог сучасного — "єдино правильного" погляду на історію українського католицизму, а попри це — і на національний зміст українського православ'я.

Варто зазначити, що до збірника упорядники не включили тексти двох важливих документів, які стосуються до підготовки "львівського собору". Це — текст звернення Ініціативної групи "До Ради Народних Комісарів УРСР" від 25 травня 1945 року, в якому автори, між іншим, прославляють "Генераліссимуса Сталіна", незрівняного "збирача українських земель", відмічають "великі заслуги" М. Хрущова, признаються, що "під кінець німецької окупації ми мали тільки один страх, а не мали ніякої надії", бо "помилялися в оцінці радянської дійсності й історичної місії СРСР" (*Діяння*, стор. 17). Не було включено до збірника ні текст відповіді уповноваженого Ради в справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка від 18 червня 1945 року, яким легалізовано діяльність Ініціативної групи і водночас продиктовано її керівникам вказівки: "Ініціативна група має надсилати до Уповноваженого в справах Руської православної церкви при Раднаркомі УРСР списки всіх деканів, парохів і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи греко-католицької церкви по

6. *Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946*. Видання Президії собору (Львів, 1946). Цитати з документів цього видання позначаємо в статті: *Діяння*.

возз'єднанню з православною церквою" (*Діяння*, стор. 20).

Можна припускати, що видавець, не включивши ці два документи до збірника, прагнув затерти сліди наївної широти (ідеологічної незрілості) ініціаторів скликання "львівського собору" та сліди масивної допомоги при ліквідації УКЦ ззовні — від уряду УРСР. "Політику" затирання слідів, що вказували б на поспіх у підготовці й перебігу "собору", на хиби, які з'явилися у висліді цієї акції, та на допомогу "ззовні" помічаємо і в тексті цих документів, що їх включено у видання Московської патріархії. І так, у зверненні Ініціативної групи "До всечесного греко-католицького духовенства" (28 травня 1945 р.) пропущено абзац, в якому була мова про життя УКЦ під пануванням Австрії: "Нашим зиском в Австрії було те, що наш клир, якого давня Польща навмисно тримала в темноті, неучтва, на австрійських університетах досягнув освіти, рівну з освітою німецького католицького клиру, який під тим поглядом передував у всій католицькій Церкві" (*Діяння*, стор. 21). У цьому ж зверненні, крім повторної апології Сталіна, автори запевняли адресатів — духівництво УКЦ про те, що "Ініціативна група стоїть і стоятиме твердо на становищі широкого патріотизму до УРСР...", бо це "диктат здорового розуму і українського серця" (*Діяння*, стор. 23). В новій "редакції" цього документа воно уже пристосоване до сучасної політики творення єдиного "радянського" народу і звучить: "Вповні зрозуміло, що ми є щирими патріотами нашої великої країни, це — веління здорового розуму й совісті" (стор. 45).

У новій редакції документів про "львівський собор" упорядники — наукові працівники Московської патріархії вирішили "очистити" тексти документів від дрібних, однак істотної ваги деталей, що вказують на те, як радянська влада дбала про добрий настрій тих греко-католицьких священників, які дали згоду возз'єднатися з РПЦ. Наприклад, про те, що напередодні відбуття "собору" радянська влада у Львові організувала "для делегатів приміщення у кращих готелях Львова. У нашій старій «Народній Гостинниці», в «Європі» і в «Бристолі». Про запас був зарезервований і готель «Київ». Піклувалися і про добре харчування пан-отців у дні Собору" (*Діяння*, стор. 33).

І настала "велика година" — день відкриття "собору". Бажаємо проілюструвати читачам, як це розпочиналося, — спочатку в редакції Московської патріархії:

Собор розпочався церковним дзвоном "Кирила" в Успенській церкві Ставропігії, а згодом дзвонили дзвони і в інших церквах. Треба було сповістити віруючих про те, що настає довгоочікуваний день, котрий "буде благословити український народ во віки" (стор. 52).

У виданні 1946 року тодішній хронікар писав про цей день так:

І настав він, Собор повороту до віри батьків. Задзвонив "Кирило" в Успенській церкві Ставропігії, задзвонили по інших церквах, де лише були дзвони. Бо як же могло бути інакше? Треба було сповістити вірних, що настав довгожданий день. В гаморі сучасного міста, можливо, і не чули цього дзвону, а почувши, навіть віруючі не знали або докладно не усвідомлювали собі, чому це дзвонять цілу годину по церквах у першу п'ятницю Великого посту. Не знали і не прочували, що настав день, який "буде благословляти український народ по всі віки" (*Діяння*, стор. 33-35).

Митрополит Андрей Шептицький помер 1 листопада 1944 року, однак його авторитет був і серед учасників "собору" у Львові в березні 1946 р. надто великий. Нікому з них і на думку не спало говорити про покійного митрополита фразами сучасної радянської антиуніятської пропаганди, мовляв, Шептицький "зрадник українського народу", "нацистський коляборант" і т. п. Навпаки, в другий день "собору" його учасники відправили "соборну панахиду по бл. пам. митрополиті Андрею Шептицьким, бо цей великий Митрополит був", мовляв, "предтечею православ'я на наших землях. Він немало потрудився на полі зближення греко-католицької Церкви з Православним Сходом і здобув собі велику популярність серед православних у Польщі, як оборонець віри батьків. Завдяки йому не був до кінця зреалізований божевільний плян т. зв. ревіндикації православних церков, на чолі з Почаївською Лаврою, що якийсь час примусово були уніятськими. Він мав відвагу протестувати проти знищення поверх сотки православних церков на Холмщині..." (*Діяння*, стор. 44). А один із учасників "собору" у своїй доповіді ствердив, що "Митрополит Андрей був, передовсім, добрим християнином, у тому ніхто з нас не сумнівається — так само, як він був і добрим католиком..." (*Діяння*, стор. 98).

В новій "редакції" документів про "львівський собор" згадки про митрополита Шептицького старанно замовчано.

Доводиться ствердити, що упорядники збірника подбали про оптичне прославлення о. Г. Костельника як великого "сподвижника возз'єднання" Греко-Католицької Церкви з РПЦ (цілосторінковий фотопортрет Костельника і знімок кладення вінка на його могилі 17 травня 1981 року за участю високих достойників РПЦ) і водночас безоглядно цензурували його висловлювання.

Викинуто слова ствердження Костельника під час хіротонії о. М. Мельника та о. А. Пельвецького (в Києві 24-25 лютого 1946 р.) про те, що "Преосвячених Антонія і Михаїла ніхто з людей в єпископи не вибирав, лише вони самі себе вибрали, а вибрали саме працею в Ініціативній групі" (*Діяння*, стор. 32). Зрозуміло, що така заява є по суті великою компромітацією для церковних орга-

нізаторів "возз'єднання", в тому числі й для керівництва Московської патріархії, тому наведену заяву Костельника в новій редакції так було підстрижено, нібито оба священники були вибрані в єпископи "завдяки своїй твердій православної віри" (стор. 51), очевидно, замовчуючи при тому, що їх "ніхто з людей в єпископи не вибирав".

А вже справжнім шедевром "пошани" до діяльності Костельника з боку Московської патріархії, його віри в те, що Православна Церква в Україні буде *Українською* Православною Церквою це — безоглядні сліди цензорської руки в тексті доповіді Костельника "Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою", виголошеної під час "Львівського собору". Патріярші цензори викинули, крім іншого, такі думки автора доповіді:

Церква і духовенство вповні залежні від народу. І ми в журбі за те, щоб усі зміни в нашій Церкві, і в дисципліні, і в обряді, і в звичаях. — ішли так мудро і обережно, щоб не відпихати народу від Церкви і не гасити в ньому релігійного духа... Ми в Україні і українці, а цього нам і в Церкві ніхто не відбере (*Діяння*, стор. 74-75).

Ця, буквально, "операція" доповіді Костельника з боку співробітників Московської патріархії, мабуть, не вимагає додаткових пояснень...

Підсумовуючи, хочемо відмітити, що:

1. Упорядники збірника *Львівський церковний собор* наочно продемонстрували своє зневажливе ставлення до документів церковної історії та до елементарних вимог науки, якщо йдеться про публікування документів.

2. Потрактуювши таким чином документи про "львівський собор", упорядники збірника засвідчили про те, яку вартість в їхніх очах має цей "собор", і як вони "вшановують" його ініціаторів серед духівництва.

3. Заявивши у передмові, що опубліковані у збірнику матеріали "розкривають єдино правильний, православний погляд" на події історії Церкви в Україні, ми ще раз одержали доказ на те, що у Радянському Союзі "погляди" на історію українського народу препаруються як у кабінетах партійних ідеологів, так і в затишних покоях Московської патріархії, в Загорську.

Ми переконані, що зміст і появу цього збірника благословив, крім патріярха Пімена, також сучасний оберпрокурор РПЦ В. Куроєдов.

Іван Гвать

Лукасевич, Левко. РОЗДУМИ НА СХИПКУ ЖИТТЯ. Нью-Йорк — Савт Бавнд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. 342 стор.

Книга про небуденне життя, а автор знає, що за Гете життя — це "мистецтво, яке не дається з народженням, а якому треба навчитися".

Левко Лукасевич, учасник бою під Крутами, політик, публіцист, громадський діяч, помер недавно на чужині, не дочекавшись побачити свої спогади надрукованими. Він надто довго не наважувався написати про своє життя. "Страх перед графоманією" стримував, одначе, хоч і дещо запізно, перемогло почуття обов'язку закріпити пережите. Заскоро надійшла старість з її обезсиленням, і Лукасевичеві здалося, що він існує вже понад століття: "Прожити від доби кінського трамваю і нафтової лампи [...] до атомової енергії, космічних летів [...], хіба це не століття?"

Знеможена століттям людина писала з перспективи багатьох років, місцевостей і людей; у її писанні зустрічаються очевидні помилки, недопрацьованість, нерівність. Але й те, що є, дає відлеглість, і автор слушно наголошує, що його спогади критично-безсторонні, незалежні від політичних переконань. Він писав без "кадження фіміяму тій чи іншій політичній орієнтації", — сприяла цьому віддаль часу, коли можна пов'язати "причину з вислідом і його наслідками". Тож слушно окреслено "роздумами" ці спогади, переплетені міркуванням людини, що багато бачила, діяла і все це зважила. Подібно "споминами, враженнями, рефлексіями" назвав свою книгу *При джерелах боротьби* Микола Ковалевський, політичний діяч, член Центральної Ради, що також вмирав емігрантом, як і Лукасевич, і також своїм невеселим досвідом зміг реалістично заглянути в майбутнє. Одначе не диво, що погляд у майбутнє двох діячів виявився різним.

Хоч цю книгу авторові доводилося писати у короткі "години дозвілля", одначе, *Роздуми* вийшли з-під вправного пера: Лукасевич перед тим уже опублікував чотирнадцять праць, був спів-автором десятих колективних творів і вмістив у пресі біля двохсот великих (поминаючи малі) статей. Друкував переважно з ділянок економіки, статистики і зі східнього питання. Був членом Українського історично-філологічного товариства, Наукового товариства імені Шевченка, Товариства письменників і журналістів імені Франка.

Роздуми він писав найбільше з пам'яті, бо найцінніше з його багатого архіву загинуло під час повстання у Варшаві. Збереглися лише три валізки, де, між іншими речами, було дещо з архівних матеріалів, які він зміг своєчасно вислати з Варшави. Загинула й

бібліотека, що її Лукасевич комплектував понад двадцять років, "видаючи на це всі ошадності". Тож нестачею архіву і бібліотеки пояснюється хаотичність спогадів, до того ж писаних у складних обставинах за залізною завісою. Окремі розділи спогадів доводилося переховувати по різних місцях, а дещо зі збереженого так і не довелося використати — це матеріали, що опинилися на Заході, де вони були частково навіть опубліковані без відома автора.

Об'єктивність пов'язується у *Роздумах* з бажанням виховувати, у сподіванні, що книжку прочитають наступні покоління. Тому таким теплом віє в книжці про тих, хто за гадкою автора був носієм державности, і засуджуються поруч з тим невдахи, примітивні, самовпевнені індивідууми. Згадує він також про спогади О. Шульгіна, як про неміродайні, бо в них, як "в усій нашій мемуаристиці [...] практикується писати тільки про від'ємні або тільки про гарні та ясні моменти новітньої історії нашої боротьби". Автор вважає, що спогади, розкриваючи правду, повинні повчати, але повинні також нагадувати про небезпеку: "Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу. Його життя залежить від нашої готовності постояти за себе".

У *Роздумах* то тут, то там розкидані короткі й затемнені тематичним сприйманням описуваного згадки про життя автора. Свої молоді роки перебував Лукасевич у Києві, де з початком 1918 р. почалося формування студентського куреня Січових стрільців і Гайдамацького коша. Зголосившись до Куреня, Лукасевич вирушає з побратимами-юнаками назустріч навалі на Київ. Під Крутами гинуть його товариші, але йому, зі жменькою вціпілих, довелося дістатися (то був небезпечний і трагічний для інших перехід через замерзлий Дніпро) до Києва. А далі відступ з військом, поворот до Києва, пошуки полеглих під Крутами, виїзд на математичні студії до Фрібургу (Швейцарія), зв'язок з членами посольства у Берні. 1919 року побував коротко у Кам'янці-Подільському, а в грудні опинився в Празі, де 1920 р. вступає до чеського університету (відділ слов'янської філології). Незабаром Лукасевич від'їжджає до Польщі, де працює при Торговельно-економічній місії УНР в Варшаві. Потім — коротко в Тарнові, звідки він знову виїхав до Праги, ніби як торговельний аташе дипломатичної місії. Це становище не забезпечувало заробітком, але перебування у Празі Лукасевич використав, щоб продовжити свою філологічну освіту та студії в чеському Дипломатичному інституті (Відділ економіки Близького Сходу). Заробляв на життя, збираючи оголошення до чеських газет і журналів та як роз'їздний продавець.

У 1924 р. він закінчує студії, але, не здобувши праці в Чехо-

Словаччині, відїжджає з дружиною до Польщі: у Варшаві він працює в банку та поглиблює свою філологічну освіту в університеті. Від 1927 до 1939 р. він викладав у Східньому інституті. Ті роки позначилися його живою участю в житті варшавської української громади, його дім часто відвідували літератори, мистці, політики, про що згадується багато в *Роздумах*.

Війну він перебув у Варшаві, звідки подався на Захід і затримався у Чехо-Словаччині в місцевості, де його ніхто не знав, де він викладав у середній школі. Це його врятувало від ув'язнення. Ведучи самотній спосіб життя, він писав свої *Роздуми* у постійній небезпеці, що цей широкий підсумок життєвого досвіду може дістатися в небажані руки. Пощастило передати *Роздуми* за океан, де, як подано у вступі від видавництва, вони "появляються друком з ініціятиви Митрополита Мстислава, патрона видавництва Св. Софії та побратима автора спогадів по службі в Армії Української Народньої Республіки". У своїй подяці за допомогу до видання книжки видавництво згадало і Тараса Гунчака.

Як місця найдовшого або найпліднішого перебування автора у *Роздумах* найповніше представлені Київ, Швайцарія і Варшава. Окремі описи мають не тільки рівень документальних свідчень, але й мистецьких репортажів — між ними, бій під Крутами, похорони загиблих у бою, ювілей М. Лисенка, розповідь про діяльність Кошиця в Європі і Південній Америці, про роботу дипломатичного корпусу за кордоном та про Київ у 1918 році.

Тепло представлений Київ авторового дитинства і юнацтва перед Першою світовою війною і понуро в роки Другої світової війни та під час останніх відвідин цього міста у 1950 роки, коли автор побував в УРСР як турист і як громадянин однієї з країн соціалістичного бльоку. Побачене було тяжче, ніж він сподівався, воно настільки пригнічувало, що, згадуючи про це, Лукасевич процитував Мопассана: "Нащо брехати, коли вистачить казати правду, аби нам не вірили". Згадує він також про безпеку мати в себе друкарську машинку, про те, що багато поляків, які поїхали на відвідини, не повернулися, а "сидять у концтаборах Мордовської АСР вже кілька літ", про недоступність у Києві телефонної книги, про неможливість дістати нормальну мапу міста (у схематичній "картосхемі" з трасами міського транспорту позначено лише один міст через Дніпро) тощо. Відвідуючи Байкове кладовище у Києві, він запитав доглядача про могилу Миколи Лисенка й отримав відповідь: "Какой Лисенко?" Підслухові апарати в готелях, запідозрення кожного чужинця в шпигунстві й подібні засоби тоталітарної системи розкрили туристові очі на те, що все населення Радянського Союзу ділиться на "вже викритих та ще не викритих ворогів народу". Недарма розповідали йому у Львові,

що українці у Словаччині знають, що "Не кажи гоп, доки не перескочиш Чоп" (прикордонну станцію).

Описи перебування в Україні — юнаком, туристом і під час Другої світової війни виявляють літературний хист автора, особливо у розділах, де автор забуває про повчальне призначення *Роздумів*.

Такі відхилення розкидані по багатьох розділах, що стверджує безпосередність *Роздумів*. Не оминає автор і розважальної сторінки свого життя, про що звичайно так мало згадується в спогадах українців. Так, перед Другою світовою війною Лукасевич здобув у Варшаві матеріальне забезпечення. Столиця Польщі — у деяких колах — тоді ще зберегла давнє, з часів Саса "їж, пий і попускай паса" й у веселому товаристві автор пізнав її розваговість, коли у ресторанах і нічних каварнях гості оплескували посла Зенона Пеленського, легкого танцюриста. Між знайомими, що жили широко, автор згадує заможного земляка. У смугасті дні своїх гулів він забирив з ресторану оркестру і з власною музикою, на кількох візниках, відвідував "до білого дня" нічні каварні. А під час карнавалу балі цього міста "належали до кращих балів східньої Європи". Українська колонія мала також свій щорічний баль студентської громади.

Звичай "відкритого дому" не зник і в родині Лукасевичів, які часто запрошували до себе приятелів. Між тими, що бували у них під Новий рік, він пригадує подружжя Теліг: "веселу експансивну Олену та її чоловіка Михайла, прекрасного бандуриста. Були вони завжди осередком веселих забав і першою парою добрих танцюристів поміж нашим, тоді ще молодим, товариством".

Автор згадує і свою молодість у Києві, з його парками, балюстрадаю Андріївської церкви, кручами біля Лаври, що хвилюють "на згадку про приємні та щасливі хвили пригод".

У своєму довгому житті він зустрів багато визначних постатей, що про них згадав у *Роздумах*, між ними Коновальця, Мельника, Грушевського, Самійленка, Саліковського, Чикаленка, Воронного, Винниченка, Кошиця, Фещенка-Чопівського, С. Смаль-Стоцького, Лінницьку, Борисоглібську, Д. Дорошенка, Єфремова, Тишкевича — разом 542 особи.

Разом з тим автор писав свої спогади у хвилини інтелектуального ослаблення, тож зустрічається нерівність та певна суб'єктивність у оцінці окремих осіб і подій. Так, Майбороду, начальника районного відділу поліції в Києві в 1941 році названо агентом НКВД, згадано про агентів у центрі УНР на еміграції (Недайкашу, Гліба Лазаревського). Але такі твердження потребують дуже обережного і недовірливого сприймання, та й інші викликають сумнів (у Варшаві під час повстання останнім капітулювало Старе

місто, на Волині в групі молоді був розстріляний студент Черкавський тощо). Зустрічаються і занадто довгі описи місцевостей і осіб, ледве пов'язаних з розповіддю: про каварню Адрія у Варшаві, про А. Мусіла, Корвіна-Павловського та інших

Часті у тексті й пояснення, вживання "український" разом з прізвищами діячів, літераторів, мистців та стилістичні й словникові чехізми, хоч автор у цілому затримав такі риси розмовної мови київської інтелігенції свого юнацтва.

Роздуми цікаві оцінкою організацій, політичних течій, загального становища українського питання під час двох світових воєн. Лукасевичеві у Кракові "прикро було дивитися на цю пародію високої політики та забаву молоді в державних мужів". Автор критично висловлюється про деякі еміграційні українські центри, подає об'єктивну, але разом з тим і критичну думку про УПА ("її повстання та чин були, безперечно, високо патріотичні, але її існування після закінчення другої світової війни було явищем більш, як нерозважним").

Він також пригадує помилки дипломатичних представництв, між ними: "архів українського посольства в Берліні не був вивезений своєчасно, а тому був переданий, разом з будинком посольства, німецькою владою совітському українському представництву". Тож, висловлюючися схвально про представників Української Держави в Європі, де "більшість послів були люди, володіючі чужими мовами, з вищою освітою, в багатьох випадках правники", Лукасевич не приховує, що були й невідповідні особи на дипломатичних становищах; зокрема найслабші сили дісталися до складу української делегації в Париж, де "почалась самочинна сепаратна діяльність трьох груп".

У спогадах часто розповідається про невикористання можливих шляхів рятунку, наприклад, про можливість перемир'я на "лінії Дельвіга" чи лінії генерала Бертелемі під час польсько-української війни, про марнування грошей у Румунії і Швейцарії, про невідповідну поведінку дипломатів у Парижі тощо.

Автор тепло описує світлі постаті державного становлення, між ними діяльність графа Михайла Тишкевича. Між тими посталями фігурує старшина-артилерист у бою під Крутами: "пригадується його силует у нічному відблиску стріляючої гармати. Був це ... відважний ... сотник Лощенко".

Тож, наголошує Лукасевич, "наша третя програна мусить ... кликати на новий національний зрив". Присвятив він свої *Роздуми* "Світлій пам'яті товаришів зброї, що загинули в бою під Крутами 29. 1. 1918", переконаний у правдивості слів свого улюбленого Олеса, що "зерно посіяне в негоду кривавим маком розцвіте".

Іван К-ий

Фащенко, В. В. У ГЛИБИНАХ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ. Етюди про психологізм літератури. Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1981, 279 стор.

В західній науковій термінології категорії з суфіксами на "ізм/изм" мають переважно від'ємне або тенденційне значення. І тому ідеологічні терміни типу: комунізм, фашизм, націоналізм; релігійні типу: католицизм, протестантизм, юдаїзм; наукові типу: історизм, соціологізм, психологізм, окреслюють не тільки їхні концепційні засади, але також і схильність до аподиктичної правди. Така схильність часто перетворює їхніх adeptів на одновимірних фанатиків, позбавляє їх інтелектуальної здатности бачити і сприймати речі в їхній онтологічній сутності. Про такий характер "...ізмів" на Заході написано багато. У випадку "психологізму" теж існує велика бібліографія. Найвидатнішим критиком психологізму, себто намагання вважати психологію головною наукою (Grundwissenschaft) для всіх суспільних і гуманітарних наук, був Едмунд Гуссерль, основоположник феноменології.

В Радянському Союзі до такого негативного окреслення психологізму не дійшло, мабуть, тому, що воно, за аналогією, піддало б подібному окресленню центральну категорію радянської ідеології — комунізм. Отже психологізм в радянському контексті означає навмисне чи інтуїтивне застосування психології в поетичних, розповідних та драматичних текстах. Коротше кажучи, психологізм та прикладна психологія для радянських літературознавців однорідні категорії.

Фащенко розуміє психологізм "позитивно". З його твердження про те, що "в 20-х роках нашого століття проти психологізму виступали пролеткультівці, конструкторів, вульгарні соціологи й формалісти", мабуть, виходить, що він знайомий з негативним смислом цієї категорії. Зате ніде в його тексті немає ні одного ракурсу чи полеміки з ним. А це шкода, бо наявність хоч би й негативного смислу у деякій мірі допомогла б йому підійти до поставленої проблеми, себто до проблеми людського буття, з більшою об'єктивністю, як також поставити під сумнів низку своїх методологічних та мериторичних припущень. Без такої корекції його праця не змогла уникнути однобічності і тенденційности.

В чому ж основні недоліки рецензованої праці? Поперше, Фащенко ігнорує той факт, що психічний стан літературних персонажів, де б їх не створено, в західних чи радянських умовах, не є й не може бути рівнозначним з психічним станом реальних людей, тому що перші фіктивні, схематичні та семантично невизначені до кінця. Як це колись зауважив Ортега-і-Гассет, література розгля-

дає літературу, а не фактичну психологію. Між ними, звичайно, може бути певна подібність, але в ніякому разі автентичність. Фащенко, вірний ленінській теорії відображення, цього не розуміє або не хоче розуміти. Література для нього — лише мистецька чи ідеологічна копія дійсності. У пошуках за "глибинами людського буття" він користується не стільки сучасним психологічним апаратом, хоч би й радянським, скільки примітивним політичним радикалізмом Белінського, Чернишевського, Добролюбова та Леніна, нібито ці мудреці минулого століття своїм ясновидінням передбачили складну психічну структуру радянської людини нашого часу. Користуючися поглядами цих передреволюційних критиків, які, до речі, належали до людини їхнього часу, сугерує наявність якоїсь всеросійської, позачасової, статичної людини, радше, ніж, як це доводить сучасна психологія, людини у постійному формуванні й зміні. Крім цього, чому Фащенкові потрібно стільки посылатися на героїв чи антигероїв Пушкіна, Толстого, Гоголя та інших клясиків російської літератури? Ці персонажі віддзеркалюють своє буття по-своєму, в манері цілком відмінній від персонажів радянського роману. Чому вважати перших моделем, на який буцім то зорієнтована вся сучасна літературна творчість?

Дивує також звернення Фащенком передреволюційної української та російської літератури та пореволюційних багатонаціональних літератур до однієї психологічної модальності. Виходить, що немає суттєвої різниці у підході до психологічних явищ, наприклад, між Коцюбинським і Лесею Українкою, Стефаником та Пушкіном, Толстим та Горьким, як немає різниці між, наприклад, Гончаром, Головком, Мушкетиком та Шолоховим, Алексеевим та Проскуровим. Фащенко чомусь зовсім ігнорує різницю, зумовлену національною самобутністю, в перших і в других.

Відображення "людського буття" в літературних персонажах безперечно є цікавим питанням, вартим повторної уваги. Його, однак, треба досліджувати *sine ira et studio*, а не в "світлі рішень ХХVI з'їзду КПРС".

I. M.

ПОДЯКА

На кінець 1984 р. вибула зі складу нашої редакції Лариса Онишкевич. Сердешно дякуємо їй за внесок в працю редколегії нашого журналу і сподіваємося, що вона й надалі співпрацюватиме з *Сучасністю*.

Від імени редакції
Тарас Гунчак

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1984, 11, стор. 30-32, у поезіях Василя Барки треба читати:

— у вірші "Мандрівний цвіт", стор. 30, друга строфа, рядок 3, має бути: "чарчинами з поверхні в світло підвестися";

— у вірші "Сподіванка: місяцева", третя строфа (стор. 32), рядок 2, має бути: "А всіяні, як в ярову́ — лани: в сівбу —"

У *Сучасності* 1984, 11, у статті Любомира Винара "Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934-1984)", треба читати примітки: 14 (стор. 93), 15 (стор. 94) і 16 (стор. 95), як подано нижче, а саме:

14. Л. Винар, "Чому М. Грушевський повернувся на Україну в 1914 році", *Український історик* 1967, 3-4, стор. 105.

15. "Лист М. Грушевського до Е. Фариняка з 12. 1. 1923", *Український історик* 1977, 1-2, стор. 118-119.

16. Про обставини смерті Грушевського див. Григорій Костюк, "Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського"— *На маргістралях доби* (Торонто: В-во "Смолоскип", 1983), стор. 9-30; О. М. (О. Степанишина), "Останні дні життя акад. М. Грушевського", *Наші дні* 1943, 3.

ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА ТРИВАЄ

Немає сумніву, що одна з найненависніших для радянської влади засобів "ідеологічної війни" є пересилання закордонних радіостанцій. На сторінках радянської преси майже денно з'являються статті, в яких гостро засуджено такі програми. Але тяжко встановити, наскільки вони дійсно популярні в СРСР. Недавно Радіо Свобода опублікувала дослідний матеріал під заголовком *Слухання закордонних радіопересилань серед радянських національностей*. Студія базована на опитах 2.613 радянських громадян в 1983 р. і з неї можна зробити кілька висновків.

Найпопулярнішими є програми Голосу Америки — лише узбеки більше слухають Радіо Свободу. Якщо брати по групах, то серед слов'янських народів 48% слухають закордонні програми, а 52% не слухають. Серед українських слухачів 20% слухають англійське БіБіСі, 17% — канадські програми, 15% — німецькі, 4% — ізраїльські, 30% — Радіо Свободи, 2% — Радіо Пекін, 5% — шведського радіо, 3% — ватиканського, 40% — Голосу Америки.

В Середній Азії бачимо дещо іншу картину (у відсотках):

<i>Станція</i>	<i>таджики</i>	<i>туркмени</i>	<i>узбеки</i>
БіБіСі	7	6	11
Канада	-	-	-
Німецька хвиля	20	6	15
Ізраїль	-	-	-
Фінляндія	-	-	-
Іран	7	12	5
Радіо Свобода	27	18	30
Пекін	27	18	19
Швеція	-	-	-
Ватикан	-	-	-
Голос Америки	40	29	27

Дослідження показує, що серед балтицьких народів із 100% лише 57% слухають закордонні пересилання. Серед кавказьких народів та сама цифра, а серед середньоазійських народів лише 44% слухають зі 100%.

Опит слухачів показує, що в республіках Середньої Азії значно зросла популярність програм Радіо Пекін, і сьогодні ці пересилання змагаються з американськими в збільшенні кількості нових слухачів. Радіо Іран має найбільше слухачів серед азарів на Кавказі, хоч серед туркменів Іран також має значну кількість

постійних слухачів.

Вищенаведені цифри очевидно треба розглядати не як повну картину громадської думки в СРСР, а як огляд малого відсотка, на якому вдалося зробити опит на цю тему. Все ж таки ясно, що популярність закордонних програм у СРСР є поважним фактором у формуванні громадської думки і майже єдиний спосіб масово інформувати радянського слухача про зворотні і альтернативні погляди на життя.

К. Р.

ДОПОВІДЬ НА СВІТОВОМУ КОНГРЕСІ ПРО СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

5-10 серпня 1984 р. в бельгійській столиці Брюсселі відбувся 7-ий Світовий конгрес прикладної лінгвістики. В ньому брало участь коло 1.500 делегатів із 70 країн, включно з СРСР. Серед численних сесій одна була присвячена "Мовним проблемам у неросійських республіках СРСР", а 9 серпня відбувся симпозіум про "Мови в неросійських радянських національностях: поступове зменшення суспільних функцій". Одним із доповідачів на цьому симпозіумі був Юрій Перфецький із Ласалського університету (штат Пенсільванія, США). Він говорив про "Статус української мови в УРСР" і доводив, що українська мова в СРСР є насильно та пляново русифікована. Своє твердження доповідач базував на аналізі двомовного *Російсько-українського словника* М. Калиновича (Київ, 1962), 11-томного *Академічного словника української мови* (Київ, 1970-1980), 3-томного *Російсько-українського словника* Академії наук (Київ, 1968) і на твердженнях радянських науковців. Словник Калиновича виявився найбільш русифікаційним джерелом, бо він не тільки замінив українські слова пропонованими запозиченнями з російської мови, але ставить їх на перше місце, а українські слова дуже часто подані на другому місці. Перфецький звернув увагу на другий аспект загрози українській мові. Існує дуже багато українських слів, висловів, синтаксичної будови й наголосів, яких тепер прийнято вживати в російській мові і які тепер вважають російськими. Оба ці аспекти мають шкідливий вплив на самобутність української мови. Резюме доповіді Перфецького є видруковане в *Proceedings. AILA Brussels 84*, стор. 1630.

PMm

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

SOVIET NATIONALITY SURVEY

Vol. I, No. 11, November 1984

Contents

Russia on the Soviet Union?	Lithuania: Nationality policy, Presidents	5
NATIONALITY NEWS	Tadzhikistan: Feted! Private plots	5
Budhonovsk: Patriotic education, Bykov	Tuva: Television	6
Estonia: Defectors, Malase, Young scientists Termination of immigration	Ukraine: Counter-propagandists, Atheists	6
Georgia: Nationalism, Buzakov	Uzbekistan: Mass Crackdown	7
Jews: Birobidzhan	The Ideological Struggle Continues	7
Kirgizia: Socialist property, Film	Reasonable Needs	7

Russia or the Soviet Union?

For two generations, the Union of Soviet Socialist Republics has been a superpower. As the USSR has assumed ever greater importance in international affairs, the world public, and especially educators, might have been expected to become more knowledgeable about the peoples of the Soviet Union. Instead, the extent of unfamiliarity with the basic geography, history, politics, and cultures of the USSR's nations and nationalities continues to amaze. Nowhere is this more apparent than in the popular misconception that all Soviet citizens are Russians and that the Soviet Union is Russia.

The term "Russia" is routinely used as a synonym for the Soviet Union on television and radio, in the press, and even in university lectures. Although many people are aware that the Soviet Union is made up of numerous nationalities, the shorthand use of "Russia" continues to hold sway, even among well-educated individuals. This frequently leads to absurd situations. Sportscasters look dumbfounded when, after congratulating a Soviet athlete on his victory as a

"Russian" Olympic champion, the athlete asserts that he is a Georgian. Foreign delegations proclaim their love of Russian culture to their hosts in Vilnius, only to find them respond with hurt Lithuanian pride. Teachers inform their students of Armenian or Ukrainian descent that Armenia and Ukraine are inappropriate subjects for school projects, since they are "regions" of Russia, and not "countries." Even the National Geographic Society, which so valiantly struggles against American ignorance of the world, recently issued a book with the confusing title, "Journey Across Russia: The Soviet Union Today."

Most surprising is that so many people still cling to the concept of the Soviet Union as Russia, while Soviet peoples, including Russians, insist that the USSR is a federation of national republics. Even though the republics have little autonomy and the regime pursues a policy of Russification, the Soviet leadership carefully adheres to a terminology that reflects the multinational nature of the federation.

Why, then, do the educational systems, press,

Публікація містить статті й вістки про політичне, економічне, соціальне і культурне життя у неросійських республіках СРСР, про національне питання загалом та національну політику КПРС зокрема.

З'являється від січня 1984 р. 10 разів на рік англійською мовою.

Річна передплата: 20 англ. фунтів (30 ам. дол.)

ISSN 0265-7783

Замовляти: **Soviet Nationality Survey**

15 Sherringham Avenue

London N17 9RS

United Kingdom